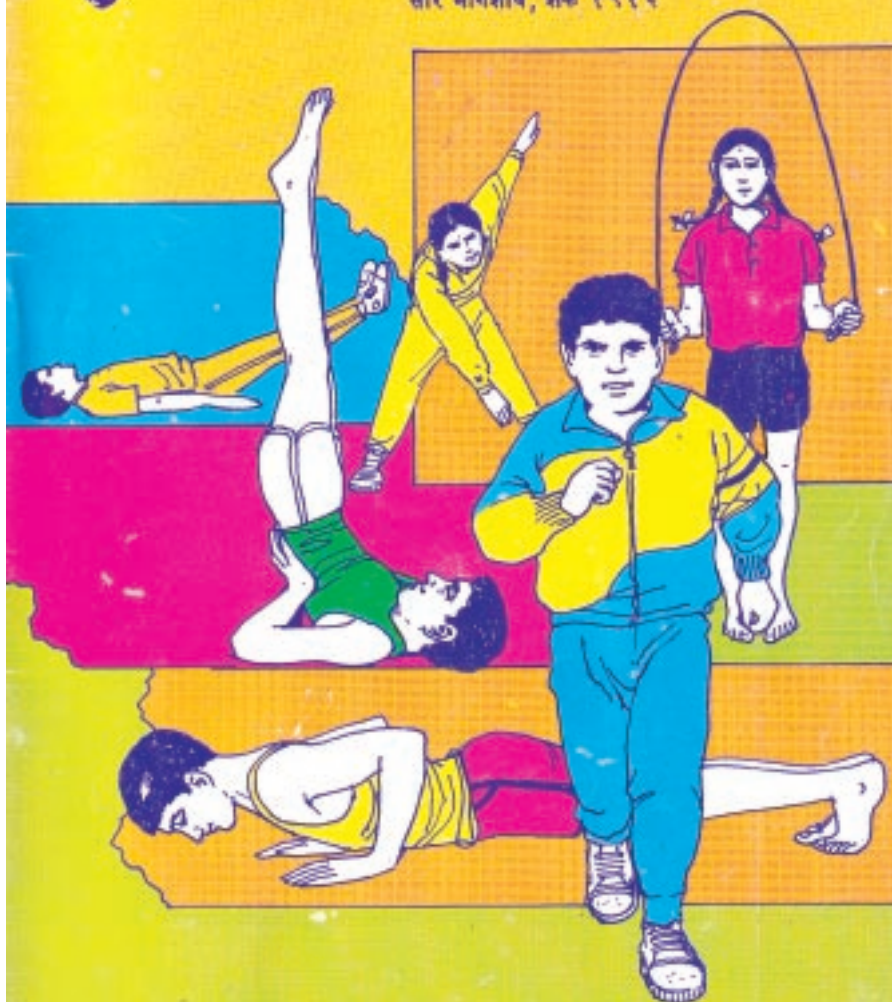

छात्र प्रबोधन

वर्ष ३, अंक ५
सौर मार्गशीर्ष, शके १९१९

ज्ञान प्रबोधिनीचे कुमारांसाठी अभिनव मासिक !

छात्र

प्रबोधन

वर्ष ३, अंक ५

सौर मार्गशीर्ष, शके १९१६

इवली शल्ये रुपती खुपती, मात करू दे त्यांच्यावरती
प्रगल्भतेचे पंख लेऊनी ने ज्योतिर्जगतात.

- संपादक, प्रकाशक •
महेन्द्र सेठिया

- संपादक मंडळ •
महेंद्र सेठिया B.E., M.Ed.
विवेक पोंक्षे M.Sc., B.Ed.
अनघा लवळेकर M.A., B.Ed.
शैलजा देशमुख M.A., M.Ed.

- रेखाचित्रकार •
श्री. दीपक संकपाळ

- संपर्क •
'छात्र प्रबोधन'
ज्ञान प्रबोधिनी
५१० सदाशिव पेठ
पुणे ४११०३०
४७७६९१

- मुद्रक •
प्रबोध संपदा,
पुणे - ४११ ००२.

- वार्षिक वर्गणी •
रु. ६०/-

- नोंदणी क्रमांक •
PHM/153/VIII

या अंकात दडलंय काय !

• संवाद	२
• कथा - मंगलसिंग आणि कस्तुरीमृग	३
• विज्ञानाच्या चष्यातून - प्रयोग करून तर पाहा	८
• गंध मोहवी काव्याचा - कवी केशवसुत	९
• कविता पानोपानी	१४
• काय सांगताय!	१५
• बुद्धीच्या प्रांगणात - तर्क की कुतर्क	१८
• गिरिभ्रमणगाथा - ढाकोबाची चढाई	२१
• गोष्ट सांगून तर पाहा - गोष्ट बाळगोपाळांची	२४
• वाचलेच पाहिजे असे काही - हृदपाद	२७
• कल्पक बनू या - अवतीभवतीची कल्पकता	२९
• तंबूतील शिबिर अन् गिरिभ्रमण - खजिना अनुभवांचा	३३
• शरीर सतेज सुदृढ - हिवाळ्यात व्यायाम हवाच	३७
• तेव्हाचे शिक्षण आताचे यश	४३
• छात्र प्रबोधनची स्थानिक कार्यालये	४७
• सभासदांसाठी स्पर्धा, मेळावे, कार्यक्रम	४८

भरपूर व्यायाम करून शरीर सतेज, बलसंपन्न करा. प्रबोधनच्या मेळाव्यामध्ये सहभागी व्हा!

प्रिय प्रबोधक मित्रमैत्रिणींनो,

दिवाळीची सुट्टी संपवून मोठ्या उत्साहाने शाळेच्या दुसऱ्या सत्रामध्ये तुम्ही सर्वांनी प्रवेश केला असेल.

दीपावली विशेषांक सर्वांना निश्चितच आवडला असेल. अजूनही ज्या विद्यार्थ्यांनी तो स्थानिक कार्यालयातून नेला नसेल त्यांनी तो लवकर घेऊन जावा. सुगंधी शुभेच्छापत्राची भेट अनेकांना आवडल्याचे पत्रात आले आहे. या दीपावली अंकाच्या प्रकाशन समारंभास ख्यातनाम कवी श्री. वसंत बापट आले होते. त्यांनी त्यांना कविता कशा सुचल्या यावर संप्रात्यक्षिक भाषण दिले. त्याचवेळी प्रकाशित झालेल्या 'प्रबोधन गीतां' च्या ध्वनिफितीच्या निमित्ताने समूह गायनावर त्यांनी विशेष भर दिला. एकूण कार्यक्रम खूप छान झाला.

दिवाळीच्या सुट्टीतील तंबूतील शिबिर अन् गिरिभ्रमणही अविस्मरणीय झाले त्याचा सविस्तर वृत्तांत या अंकात वाचालच. अनुभवसमृद्ध करणारे, स्वतःच्या क्षमतांची जाणीव करून देणारे, आत्मविश्वास वाढविणारे, अडचणींना सामोरे जाण्याची तयारी करणारे असे हे शिबिर निश्चितच आलेल्या सर्वांना आयुष्यभरासाठी एक अमोल ठेव देऊन गेला.

हिवाळ्याची थंडी वाढू लागली आहे. शरीरातील उष्णताही वाढवायला हवी. त्यासाठी भरपूर व्यायाम अन् सकस आहार सुरू व्हायला हवा. 'शरीर सतेज सुदृढ' या लेखनाच्या आधारे सर्वजणच व्यायामाला लागू. छात्र प्रबोधनचे सभासद नुसतेच बुद्धिमान असून पुरायचे नाही. त्यांनी शरीरही बलसंपन्न केले पाहिजे. त्यासाठी हिवाळ्याचे तीन महिने मनसोक्त व्यायाम करा.

शाळेत स्नेहसंमेलनाची गडबड सुरू झाली असेल. येत्या महिन्यात अभ्यासाकडे थोडे कमी लक्ष झाले तरी चालेल पण स्पर्धा, उपक्रम, नाटके, कार्यक्रम यामध्ये जास्तीत जास्त सहभागी व्हा! पूर्वी संमेलनात भाग घेतला नसेल तर यंदा आवर्जून घ्या. त्यातून व्यक्तिमत्त्वातील इतर पैलूंना फुलण्याची संधी मिळेल. ती वाया दवडू नका.

छात्र प्रबोधन द्वारा येत्या २-३ महिन्यात विविध ठिकाणी मेळावे होतील. त्यामध्ये त्या त्या ठिकाणाच्या सर्वांनी आवर्जून सहभागी व्हावे. शेवटच्या पानावर जाहीर केलेल्या स्पर्धा, आवाहनांना प्रतिसाद द्या. विविधांगी व्यक्तिमत्त्व फुलविण्यासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न करा. त्यासाठी सर्वांना मनःपूर्वक शुभेच्छा! 'संवाद' सन्नेह तुमचा दुतर्फा व्हावा, वाढावा अशी अपेक्षा.

महेन्द्र सेठिया

हिमालयाच्या कुशीतील चाळीस-पन्नास घरांचं एक छोटंसं गाव-मंडल! तिथेच झुजबीरसिंग नावाचा गरीब गढवाली रजपूत राहातो. त्याची छोटीशी शेती. जोडीला डोंगरावरच्या औषधी वनस्पती गोळा करून विकायच्या, मेंढ्या पाळायच्या-त्यांची लोकर विकायची तेव्हा कुठे त्याला जेमतेम पोटोपुरती भाकर मिळते.

मंगलसिंग त्याचा एकूलता एक मुलगा. त्याला शाळेत घालावं; खूप शिकवावं; सायब बनवावं म्हणजे आपली गरिबी हटेल; अशी स्वप्नं झुजबीरसिंग पाहायचा. गावात शाळा तर सुरू झाली पण रानगवताच्या मुक्त वातावरणात बागडणारी पोरं शाळेच्या चार भिंतीत कुठली रमायला? शेवटी शाळा हळूहळू बंद पडली. आणि मुलं पुन्हा हुंदडायला मोकळी झाली. मंगलसिंगही परत रोज पहाडात बकऱ्या

चारायला नेऊ लागला. बिनभिंतीच्या निर्संगशाळेत तो रमायला लागला. लहान वयातच तो बासरीतून गोड मंजूळ स्वर काढायला लागला. उन्हाळ्याच्या दिवसात १०-१२ हजार फूट उंच भागात बकऱ्या घेऊन जायचं, वृक्षवल्लींच्या सहवासात बासरीमय व्हायचं हा मंगलसिंगचा दिनक्रम!

एकदा दुपारी एक गढवाली लोकगीत आळवताना मंगलसिंग तल्लीन झाला होता. अनंतगंगेच्या प्रवाहासारखं त्याच्या बासरीतून लोकगीत खळखळ वाहू लागलं. त्याची भावसमाधी लागली. माथ्यावरून खाली झुकणारा आकाशातला सूर्य कालिदासांच्या मेघदूतानं झाकळून टाकला. जणू तो त्या अगोदर

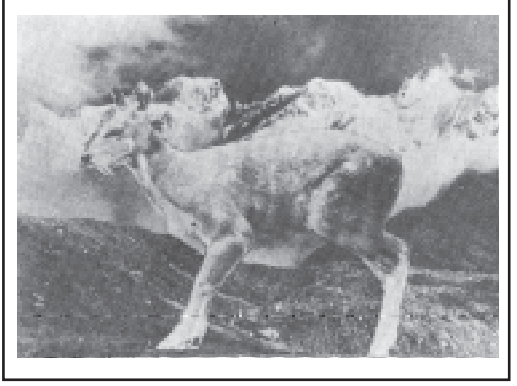
मंगलसिंगाच्या बासरीतले मंजूळ स्वर ऐकण्यासाठी रेंगाळला होता. अचानक वातावरण बदललं. हवा थंड झाली. सर्वत्र पांढऱ्या शुभ्र धुक्याचा गुलाल उधळला गेला. आकाशातून शुभ्र जलथेंबांचे मोती खाली हिरव्या गालिच्यावर ओघळू लागले. वाटलं जणू मंगलसिंगाच्या बासरीतलं निसर्गगीत ऐकून मेघदूताचे आनंदाश्रूच खाली ओघळताहेत. या आनंदाश्रूचे थंडगार थेंब मंगलसिंगाच्या शरीरावर पडताच त्याच्या शरीरावर रोमांच उभे राहिले. तो भानावर आला. त्याने डोळे उघडले. समोर बासरी ऐकत शांत उभा असलेला तो दुर्मिळ हिमपुत्र पाहून तो चकित झाला. त्याच्या बासरीतील स्वरानं त्या मुक्या प्राण्याच्या मनालाही भुरळ पाडली होती. मंगलसिंगाच्या बासरीतून पाझरणारं गढवाली निसर्गगीत तो प्राणी तन्मयतेनं ऐकत होता. नेहमी हिमरेषेजवळ वावरणारा तो वेगवान धावपटू दूर अंतरावरून मंगलसिंगनं पहिला होता. माणसापासून सतत दूर पळणारा तो कमालीचा भिन्ना प्राणी आपल्यासमोर निर्भयतेनं उभा असलेला पाहून मंगलसिंग आनंदून गेला. मंगलसिंगची बासरी बंद झाली. त्याच्या डोळ्यांची हालचाल पाहून तो प्राणी घाबरला आणि पळत सुटला. तो प्राणी होता महाकवी कालिदासाने आपल्या 'मेघदूत' महाकाव्यात वर्णन केलेला हिमपुत्र-कस्तुरीमृग.

बासरीमुळं कस्तुरीमृग आणि मंगलसिंगचं नातं जुळलं. त्याचं बासरीवादन सुरू झालं की तो हिमपुत्र त्या वेळी नियमित यायचा. कान

टवकारून बासरी ऐकत बसायचा. माणसाच्याही वाऱ्याला उभा न राहणारा भिन्ना कस्तुरीमृग मंगलसिंगाभोवती निर्भयपणे वावरायचा.

कस्तुरीमृग हिमालयातलं एक सुंदर हरीण आहे. खांद्यापर्यंत ते दोन फूट उंच असतं. अडीच ते तीन फूट लांब असतं. त्याचा रंग राखट तांबडा असतो. शरीराजवळ राठ केस असतात. मादी नरापेक्षा लहान असते. नरमादी दोघांनाही शिंगे नसतात. मात्र नराचे जबड्यातून दोन सुळे बाहेर आलेले असतात कस्तुरीमृगाची खुरं दगडांसारखी मजबूत असतात. त्यामुळं हिमशिखरावर त्याला वेगात पळता येतं. निसरड्या कडेकपारीही तो लिलया चढतो. सकाळ सायंकाळ कस्तुरीमृग चरत असतात. हिवाळ्यात स्वरसु, मोरु, भुर्जवृक्ष या झाडांची पानं व साल खातात. दगडफुलं, शेवाळ खातात. उन्हाळ्यात गवत व पत्थरवेल, अमृतवेल, विहंगवायू, हाडसांधी इत्यादी वनस्पतींची पानं फुलं खातात. त्यांच्या विष्टेतून बाहेर पडणाऱ्या बिया पावसाळ्यात लगेच रुजतात. हिमालयातील नैसर्गिक जंगल निर्मितीत त्यांचा महत्त्वाचा सहभाग आहे. दुपारी कस्तुरीमृग विश्रांती घेतो. त्याचे पुढचे पाय सरळ असतात. ते मागच्या पायापेक्षा आखूड असतात. त्यातील स्नायू लवचिक नसतात. त्यामुळे पुढील पाय मुडपून त्याला शेळ्या मेंढ्यांसारखं खाली बसता येत नाही. बसण्यासाठी त्याला पाठीला टेकू लागतो. भुर्ज वृक्षासारख्या झाडाच्या बुंध्याशी बुड टेकवून

तो बसतो. पुढील पाय सरळ ठेवतो. कस्तुरीमृग बहुतेक एकटाच भटकतो. इतर हरणासारखे त्यांचे कळप नसतात. कस्तुरीमृगाचे शरीरात कस्तुरी असते. तिचा अनेक औषधात उपयोग केला जातो. त्यासाठी जगभरातून कस्तुरीला मोठी मागणी असते. कस्तुरीला भावही चांगला असतो. भरपूर पैसा मिळतो. त्यासाठी शिकारी कस्तुरीमृगाची शिकार करतात. हे मंगलसिंगला ऐकून माहित होते.

मंगलसिंगचे वडील झुजबीरसिंग यांना कस्तुरीमृग व त्याच्या कस्तुरीबद्दल चांगली माहिती होती. एकदा एका शिकारी टोळीबरोबर वाटाड्या म्हणून ते कस्तुरीमृगाच्या शिकारीसाठी गेले होते. रात्री जेवता जेवता आपली शंका विचारताना मंगलसिंगांना त्यांना विचारलं,

“पिताजी, कस्तुरी मृगाच्या शरीरातील कोणत्या भागात असते? तिचा रंग कसा असतो?”

त्याच्या प्रश्नाला उत्तर देताना झुजबीरसिंग म्हणाले, “बेटा, त्याच्या बेंबीखाली जठराजवळ एक लिंबाएवढी गाठ असते. त्या गाठीत कस्तुरी असते. नोव्हेंबर डिसेंबरात कस्तुरी पिकते. तिच्या जठरातून लाल द्रव पाझरून गाठीत साचतो. त्याचा गंध पसरतो. त्या गंधानं नर धुंद होतो. वाऱ्यानं गंध रानभर पसरतो. त्या गंधानं धुंद झालेला नर त्याच्या जवळ कस्तुरी असताना भटकतो. मादीलाही कस्तुरीचा वास ताबडतोब लागतो.

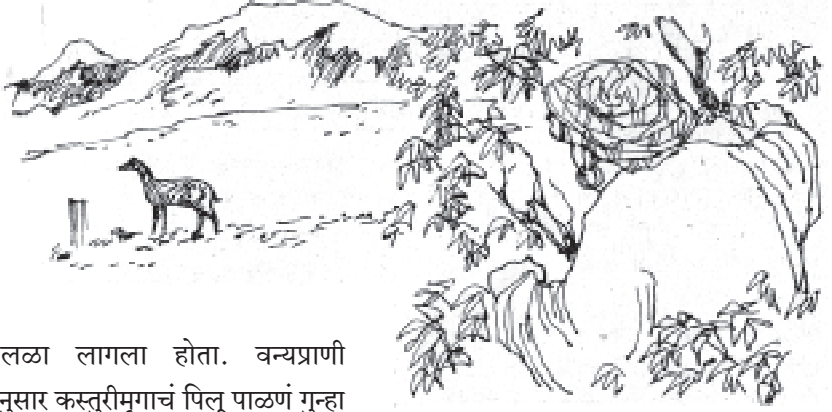
त्या गंधाने ती नराकडे आकर्षित होते. त्याच वेळी त्यांचा मिलनकाळ असतो. मादी महिनाभर नराच्या सहवासात राहाते. नराच्या लघवीला व विष्टेलाही कस्तुरीचा वास येतो. त्यावरून शिकारी कस्तुरी-मृगाचा माग काढतात. पण मादी हुशार असते. नराच्या लघवी व विष्टेवर माती टाकून झाकते. नर मादी गवतात लोळतात त्यावेळी गवतालाही कस्तुरीचा वास लागतो. कस्तुरीमृगाची विश्रांतीची वेळ व ठिकाण ठरलेलं असतं. ही ठिकाणं शिकारी शोधून काढतात. त्याला घेरतात. कस्तुरीमृग सरळ रेषेत पळतो. पुन्हा पुन्हा त्याच ठिकाणी येतो. शिकारी त्याला दमवतात. दमल्यावर त्याची शिकार करतात. कस्तुरीची गाठ कापून घेतात. गाठ अक्रोडच्या फळांसारखी दिसते. चार-पाच हजार रुपये मोलानं कस्तुरी विकली जातो. कस्तुरीमृगाचं काळीज फार नाजूक असतं त्याला नुसतं पकडलं तरी तो लगेच प्राणत्याग करतो.”

झुजबीरसिंगांनी सांगितलेली माहिती ऐकून मंगलसिंग भारावून गेला. कस्तुरीमृगाबद्दल त्याला अधिक आत्मियता वाटायला लागली. त्याचबरोबर पैशासाठी त्याची शिकार करणाऱ्या शिकाऱ्यांबद्दल तिरस्कार व घृणा वाटायला लागली. बासरी वाजवता वाजवता व कस्तुरीमृगावर प्रेम करता करता मंगलसिंगानं तारुण्यात पदार्पण केलं. पंधरावं सरून त्याला सोळावं लागलं.

शिकारीला बळी पडून कस्तुरीमृगाची जात आता दुर्मिळ झाली. त्यांच्या शिकारीवर बंदी आली. त्यांच्या संगोपनासाठी 'केदारनाथ कस्तुरी-मृगकेंद्र'ची स्थापना झाली. कस्तुरीमृग आणि आपलं युगायुगाचं नातं आहे अशा भावनेनं मंगलसिंग कस्तुरीमृगावर जीवापाड प्रेम करीत जगत होता. बासरी आणि कस्तुरीमृगांनं त्याचं जीवन सुंदर बनवलं होतं. जानेवारीतल्या एके दिवशी पहाडात बकऱ्या चारत असताना त्याला हिमवादळाची चाहूल लागली. तो बकऱ्यांसह खाली उतरायला लागला. बकऱ्यांचा कळप आज्ञाधारकपणे त्याच्या मागून चालत होता. अचानक एक बकरी वेदनादायी स्वरात ओरडली. बकरीला बिबळ्यानं धरलं की काय या शंकेनं मंगलसिंग धावत त्या बकरीजवळ आला. तिच्या पायात एक लहानसं पिलू घोटाळताना त्याला दिसलं ते सारखं त्या बकरीची कास दातात धरून ओढत होतं. त्या वेदनेने ती ओरडत होती. मंगलसिंगनं त्या पिलाला हातात घेतलं.

छातीशी धरलं. ते कस्तुरीमृगाचं बछडं होतं. त्याला खूप भूक लागलेली दिसत होती. त्याला गवतात लपवून त्याची आई कुठंतरी गेली होती. ती बराचवेळ परत आली नसावी. त्या गवतातून बकरीला जाताना पाहून त्याला आपली आईच आली असं वाटलं. गवतातून उठून ते भुकेलं पिलू तिच्या मागं लागलं. दुधासाठी तिची आचळं ओढायला लागलं. त्याला कुरवाळीत मंगलसिंगनं बराचवेळ त्याच्या आईचा शोध घेतला पण त्याची आई दिसली नाही. त्याला सोडून जाणं मंगलसिंगच्या जीवावर आलं. त्याला घेऊन तो घरी आला. घरातली एक शेळी चार दिवसांपूर्वीच व्याली होती. पण तिचं पिलू दोन दिवसच जगल्यामुळं ती उदास होती. कस्तुरीमृगाच्या त्या बछड्याला मंगलसिंगनं शेळीच्या पायात सोडलं. शेळी आनंदानं त्याला चाटू लागली. बछडं दुधानं तट्ट फुगलेली तिची आचळं चोखू लागलं. शेळीला आपलं पिलू मिळाल्याचा आनंद झाला. बछड्याला आई मिळाल्याचं समाधान झालं मंगलसिंगला एक सुंदर छोटा दोस्त मिळाला.

दोन महिने मंगलसिंगनं कुटुंबातल्या लहान बालकासारखी त्याची काळजी घेतली. त्याचं नाव रामू ठेवलं. रामूची आणि मंगलसिंगची अल्पावधीतच दोस्ती जुळली. बकऱ्या चारून सायंकाळी मंगलसिंग घरी आला की कुत्र्याच्या पिलासारखा रामू धावत त्याच्याकडं जायचा. मंगलसिंगचा त्याला

इतका लळा लागला होता. वन्यप्राणी कायद्यानुसार कस्तुरीमृगाचं पिलू पाळणं गुन्हा होता. त्याची माहिती झुजबीरसिंगांनी मंगलसिंगास सांगितली. ते रामूला घेऊन केंदारनाथ कस्तुरीमृग पालन केंद्रात गेले. त्यांच्या बरोबर मंगलसिंगही होता. त्याचा निरोप घेताना मंगलसिंगचे डोळे भरून आले. त्या दिवशी तो बकऱ्या चारायला पहाडात गेला नाही. दिवसभर जेवला नाही.

दुसऱ्या दिवशी तो लवकर उठला. आईनं दिलेली भाकर फडक्यात बांधून त्यानं खांद्याला लटकवली. बासरी कमरेला अडकवली. काठी घेतली आणि बकऱ्या हाकलीत तो पहाडात गेला. बछड्याच्या विरहानं त्याचं मन बेचैन होतं. बकऱ्यांना कुरणात चरायला सोडून तो वेड्यासारखा भटकत सुटला. दुपारची वेळ झाली तरी भाकर खायची त्याला आठवण राहिली नाही. भटकता भटकता कुरणापासून तो बराच वर आला. भुर्जवृक्षाच्या वनराईत पोहोचला. एका ठिकाणी एक विलक्षण दृश्य दिसताच तो भानावर आला. जागीच थबकला. तो त्या दृश्याजवळ गेला

त्याठिकाणाचा भुर्जवृक्ष कुणीतरी बुंध्यासह कापून टाकला होता. त्या जागी एक मोठा खड्डा खणला होता. त्या खड्ड्याचे काठावरील मातीत एक फळी अलगद रोवण्यात आली होती. हा काय प्रकार आहे ते मंगलसिंगच्या लक्षात येईना. स्मृतीला ताण देताच त्याला आठवलं की याच ठिकाणी भुर्जवृक्षाला बुड टेकवून विश्रांती घेताना एका कस्तुरीमृगाला अनेकवेळा त्यानं पाहिलं होतं. पण ते झाड तोडून त्याजगी खड्डा कशाकरता खणला, फळी कशाकरता उभी केली याचा उलगडा त्याला लवकर होईना.

कुणाची काहीतरी भानगड असावी असा त्याला संशय आला. त्या फळीला हात न लावता तो दूर झुडपात लपून बसला. पुढं काय घडतंय याची त्याला उत्कंठा लागली. तोच एक कस्तुरीमृग धावत त्या ठिकाणी आला. आपल्या विश्रांतीस्थानात झालेला बदल त्याचे लक्षात आला नाही. किलकिल्या

(पान ४० वर पुढे चालू)

विज्ञानाच्या चष्यातून

प्रयोग करून तर पाहा !

नाचणाऱ्या गोळ्यांची करामत

- प्रा. अंजली तळेगावकर

फरशीचा चुरा घ्या. एका काचेच्या ग्लासमध्ये चुरा टाका. त्यात पाणी ओता. ग्लास पाण्याने संपूर्ण भरू नका. फरशी पुसण्यासाठी जे सौम्य अॅसिड वापरतात ते ग्लासमध्ये थोडे टाका. काय होते पाहा. पाण्यातून बुडबुडे यायला लागतील. आता डांबराच्या गोळीचे २-३ तुकडे यात टाका. बुडबुडे एकदम खूप येऊ नयेत. कमी बुडबुडे येत असतील तर थोडे अधिक अॅसिड घाला.

थोडक्याच वेळात डांबराच्या गोळ्या वर येऊ लागतील. थोडा वेळ तरंगतील. आणि पुन्हा खाली जाऊ लागतील. अशा तऱ्हेने डांबराच्या गोळ्यांचा नाच सुरू होईल.

डांबराच्या गोळ्या वर का येतात आणि पुन्हा खाली का जातात? नीट निरीक्षण करा.

डांबराच्या गोळ्यांऐवजी काय वापरता येईल? थर्कोकोल, स्पंज, कागदाचे गोळे इ. वापरून पाहा काय होते ते.

अॅसिड नसेल तर काय वापरता येईल? लिंबाचा रस, चिंच किंवा असेच आंबट पदार्थ वापरून पाहा.

फरशीच्या तुकड्यांऐवजी काय वापरता येईल? पाटीवरची पेन्सिल, विविध प्रकारचे दगड, वाळू, माती इ.

नाचणाऱ्या गोळ्या किती वर-खाली करू शकतात? किती वेळ करू शकतात हे कशाकशावर अवलंबून असेल असे तुम्हाला वाटते?

योग्य तऱ्हेने प्रयोग करून निष्कर्ष नोंदवून ठेवा व आम्हाला कळवा!

* *

प्रश्न तुमचे - उत्तर तुमचे / प्रश्न आमचे - उत्तर तुमचे

यासाठी आपल्यापैकी खूपच कमी जणांकडून प्रतिसाद येत आहे. जरा डोळसपणे सर्वत्र नजर फिरवली तरी अनेक प्रश्न तुम्हाला पडतील आणि थोडा शास्त्रशुद्ध विचार आणि अचूक निरीक्षण केले तर तुम्हालाही आमच्या प्रश्नांची उत्तरे येतील. यासाठी थोडा वेळ जाणीवपूर्वक घ्यायला हवा. यापूर्वीच्या ४ अंकांमधील प्रश्नांची उत्तरे कळवा. तसेच नवीन प्रश्नही पाठवा.

विज्ञान प्रदर्शने तुम्हीच वार्ताहर व्हा !

हिवाळ्यात अनेक शाळांमध्ये विज्ञान प्रदर्शने भरविली जातात. तुमच्यापैकी अनेकजण यामध्ये सहभागी व्हाल. या प्रदर्शनांमध्ये काही वेगळे प्रयोग, वेगळ्या प्रतिकृती, वेगळी उपकरणे कोणी तयार केली असतील तर त्यासंबंधी आम्हाला त्याची थोडक्यात माहिती, प्रयोग करणाऱ्याचे नाव, शाळा, इयत्ता, पत्ता इ. गोष्टी लिहून पाठवा. तुम्हीच गावोगावच्या विज्ञान प्रदर्शनातले छात्र प्रबोधनचे वार्ताहर व्हा!

केशवसुत म्हणजेच त्र्यंबक केशव दामले. अर्वाचीन मराठी काव्याचे जनक! सामाजिक क्रांतीची तुतारी फुंकणारे अग्रदूत, युगप्रवर्तक क्रांतिकारक कवी. वाङ्मयशारदेच्या दरबारातील हा मानाचा शिरपेच केशवसुतांना ज्या काव्य-प्रतिभेमुळे लाभला तिची वैशिष्ट्ये त्यांच्या कवितांचं रसग्रहण करत आपण पाहू या.

१८८५ ते १९०५ हा केशवसुतांच्या कवितेचा कालखंड - शंभर वर्षांपूर्वीचा! आज शंभर वर्षे उलटल्यानंतरही केशवसुतांच्या कविता रसिकमनावर राज्य करीत आहेत. यातच त्यांच्या काव्याचे अक्षयत्व, चिरंतनत्व प्रतीत होते. केशवसुतांना विविध प्रकारच्या, विविध विषयांवर कविता स्फुरल्या. भावगीताचा आत्मा असलेले आत्मलेखन प्रथम त्यांनी केले. कधी त्यांच्या कवितेनं सामाजिक रुढींवर हल्ला चढविला. कधी तिनं स्वातंत्र्य, समता, विश्वबंधुत्व यांचा उद्घोष केला. कधी कवीला कविता का स्फुरते? कवी आणि कवितेचं नातं काय? अशा विषयांपासून काव्यसौंदर्य, काव्य प्रतिभा यांचं रहस्य उलगडण्याचा प्रयत्न केला. कधी स्वतःविषयीच्या तर कधी स्वतःचे खेडे, आई, वडील, पत्नी, स्नेही

अशांच्या विषयीच्या भावना, अनुभव कवितेतून शब्दबद्ध केले. आत्मलेखनपर आत्मनिष्ठ काव्याची नवी वाट चोखाळली. इंग्रजीतील सॉनेट हा काव्यप्रकार सुनीत या नावाने मराठीत सर्वप्रथम त्यांनी आणला.

अशा अनेक प्रकारच्या वैशिष्ट्यपूर्ण काव्यरचनांच्या द्वारे मराठी कवितेचा चेहरामोहराच त्यांनी बदलून टाकला! संत-पंत-तंत काव्यात अडकलेल्या वस्तुनिष्ठ कथात्मक वर्णनपर मराठी कवितेला तिचं स्वतःचं आत्मनिष्ठ रूप त्यांनी दाखविलं!

सामाजिक विषयांवर परखड टीका, ओजस्वी विचार व्यक्त करणाऱ्या त्यांच्या कविता या सर्वांत जास्त गाजल्या, लोकप्रिय झाल्या, तुतारी, नवा शिपाई, स्फूर्ती, गोफण, मूर्तिभंजन, निशाण, उत्तेजनाचे दोन शब्द इ. काव्यांमधील तेजस्वी विचार अजूनही मनाला उभारी देतात. 'तुतारी' या २० कडव्यांच्या

दीर्घकाव्यात ते म्हणतात-

*एक तुतारी द्या मज आपुनि,
फुंकिन मी जी स्वप्राणाने
भेदुनि टाकिन सगळी गगने
दीर्घ तिच्या त्या किंकाळीने
अशी तुतारी द्या मजलागुनि*

जुन्या रुढी, प्रथा यांच्या विषयी त्यांना विलक्षण चीड होती.

जुने जाऊ द्या मरणा लागुनि,
जाळुनि किंवा पुरुनी टाका
सडत न एव्या ठायीं ठाका;
सावध! ऐका पुढल्या हाका
खांद्यास चला खांदा भिडवुनि।

उज्ज्वल असा वर्तमानकाळ समोर आहे,
तेव्हा पराक्रम करून त्यात कर्तुत्वाची लेणी
खोदण्याचा संदेश ते तरुणांना देतात.

प्राप्त काल हा विशाल भूधर,
सुंदर लेणी तयात खोदा!
निजनामे त्या वरती नोंदा,
बसुनी का वाढविता मेदा?
विक्रम काही करा चला तर!

‘नवा शिपाई’ या त्यांच्या कवितेत
समतेचा, विश्वबंधुत्वाचा उद्घोष करणारे
आधुनिक विचार प्रगट झाले आहेत. ते
म्हणतात-

नव्या मनुतिल नव्या दमाचा
शूर शिपाई आहे,
ब्राह्मण नाही, हिंदुहि नाही,
न मी एक पंथाचा,
तेच पतित की जे आखडिती
प्रदेश साकल्याचा!
मळ्यास माझ्या कुंपण पडणे
अगदी न मला साहे!

ज्ञानेश्वरांसारखीच ‘हे विश्वचि माझे
घर’ अशी त्यांची मनोधारणा आहे.
जिकडे जावे तिकडे माझी भावंडे आहेत
सर्वत्र खुणा माझ्या घरच्या मजला दिसताहेत;

असे त्यांचे मन विश्वरूप झाले.

‘स्फूर्ति’ या त्यांच्या कवितेत कवीच्या
प्रतिभेतील असीम सामर्थ्याचे अप्रतिम वर्णन
केले आहे. तीत संपूर्ण कविताच फेसाळलेल्या
पेयासारखी रसरशीत, जिवंत, चैतन्यपूर्ण
वाटते! केशवसुत म्हणतात-

काठोकाठ भरू द्या पेला,
फेस भराभर उसळू द्या!
प्राशन करिता रंग जगाचे
क्षणोक्षणी ते बदलू द्या!
क्लृप्तीची मग करुनी नौका
व्योमसागरावरि जाऊ
उडुरत्ने या गरिब धरेला
तेथुनि फेकूनिया देऊ!
देवदानवा नरे निर्मिले
हे मत लोका कळवू द्या. ..

कल्पनारूपी नावेत बसून आकाशरूपी
समुद्रात जाऊन तेथून नक्षत्रांची रत्ने धरतीवर
फेकून या गरीब पृथ्वीला श्रीमंत करण्याचे
मनोरथ हा कवी करित आहे. देव आणि राक्षस
या मनुष्यनिर्मितच कल्पना आहेत. हे स्पष्टपणे
तो लोकांना सांगू इच्छितो.

कवीकडे अवघ्या जगाला उलथून
टाकण्याचे सामर्थ्य आहे -

पद्यपंक्तिची तरफ आमुच्या
करी विधीने दिली असे,
टेकुनि ती जनताशीर्षावरि
जग उलथुनिया देऊ कसे!

असे तो ठणकावून बजावतो!
सामाजिक, आर्थिक विषमतेने त्यांचे मन

विषण्ण होते-

‘अंत्यजाच्या मुलाचा पहिल प्रश्न’ या कवितेतील दलिताचा लहान पोर आईला विचारता-

**जरी त्यावरी सावली माझि गेली
तरी काय बाधा असे ठेवलेली?**

एका ब्राह्मणाने या दलिताच्या मुलाला सावली पडून विटाळ होईल म्हणून दूर सारलेले असते. त्याची व्यथा या प्रश्नातून डोकावते आहे.

कवी आणि कवितेचे नाते सागणाच्या त्याच्या अनेक कविता प्रसिद्ध आहेत. ‘दुर्मुखलेला’ या कवितेत ते म्हणतात-

**माझ्या दुर्मुखल्या मुखामधुनि
या चालावयाचा पुढे
आहे सुंदर तो सदा
सरस वाडनिष्यंद चोहीकडे ।
तुम्ही नाही तरी सुतादि तुमचे
धातील तो प्राशनी ।
कोणीही पुसणार नाहि
‘कवि तो होता कसा आननी’**

लहानपणी वर्गात एका शिक्षकाने त्यांना ‘दुर्मुखलेला’ म्हटले. त्यामुळे त्यांचे संवेदनाशील कविमन ढवळून निघाले आणि ‘कविचा चेहरा कसा होता’ हे पुढील काळात कोणी विचारणार नाही तर त्याच्या काव्यरसाच्या आनंदात लोक बुडून जातील असा इशारा ते देतात. आपल्याला ‘नवी काव्ये’ गायची आहेत याची केशवसुतांना जाणीव होती. कविता कशी असावी वा नसावी हे

इतरांनी सांगू नये- काव्याचे प्रयोजन काय आहे ते कवीला समजते असे ते बजावतात.

‘कविता आणि कवी’ या कवितेत म्हणतात-

**अशी असावी कविता फिरुन,
तशी नसावी कविता, म्हणून
सांगावया कोण तुम्ही कवीला,
आहात मोठे, पुसतो तुम्हाला. .
करुनिया काव्य जनात आणणे,
न मुख्य हा हेतु तदीय मी म्हणे;
करुनि ते दंग मनात गुंगले,
तदीय हा सुंदर हेतु मी म्हणे. .**

‘कवितेचे प्रयोजन’ या कवितेत ते म्हणतात-

**द्या उत्तेजन हो कवीस,
न करा गाणे तयाचे मुके;
गाण्याने श्रम वाटतात हलके,
हेही नसे थोडके;...**

गाण्याने सर्व परिश्रमांचा विसर पडतो हेच खूप महत्त्वाचं आहे नाही का?

फुलपाखरू या कवितेत-
**जे रम्य ते बघुनिया मज वेड लागो।
गाणे मनात मग होय सवेचि जागो**

असे ते बालकवींप्रमाणे म्हणून जातात.

शब्दांवरील प्रभुत्व केशवसुतांना आरंभी एवढं लाभलं नव्हतं. शब्दांचे काव्यातील महत्त्व जाणून ते ‘शब्दांनो मागुते या’ या कवितेत म्हणतात-

**शब्दांनो मागुते या;
बहर मम मनी नूतन येईल फार !**

‘स्फूर्ति’ या कवितेप्रमाणेच ‘आम्ही कोण’ ही गाजलेली कविताही कवीच्या सामर्थ्याची आपणास प्रचिती देते. मराठीतील सुनीत रचनेचेही ते उत्तम उदाहरण आहे. देवाचे लाडके कवी प्रतिभेच्या साहाय्याने सर्वत्र संचार करीत असतात.

आम्ही कोण म्हणूनि काय पुससी ?

आम्ही असू लाडके

देवाचे दिधले असे जग तये

आम्हास खेळावया

विश्वी या प्रतिभाबले विचरतो

चोहीकडे लीलया,

दिव्कालातुनि आरपार अमुची

दृष्टी पाहाया शके ।

आम्हाला वगळा गतप्रभ झगणी

होतील तारांगणे,

आम्हाला वगळा विकेल

कवडीमोलावरी हे जिणे ।

कवीशिवायचे जीवन किती निरस, निरर्थक असेल याची तीव्र जाणीव या ओळींमधून आपणास होते ‘आम्ही कोण’ प्रमाणेच एकूण ९ सुनीते इंग्रजीतील सॉनेट या काव्यप्रकारावरून त्यांनी मराठीत प्रथम रचली.

‘मयुरासन आणि ताजमहाल’ ‘प्रतिभा’ ही त्यांची अन्य काही गाजलेली सुनीते !

‘घुबड’, ‘सतारीचे बोल’ ‘घड्याळ’ या त्यांच्या कविता म्हणजे इंग्रजी कवितांची रूपांतरे आहेत. परंतु ती इतकी सरस उतरली आहेत की इंग्रजी कवितांची ती भाषांतरे आहेत

असे वाटत सुद्धा नाही. तुतारी, स्फूर्ती, उत्तेजनाचे दोन शब्द इ. कवितांमधून अत्यंत तेजस्वी, आशादायी विचार करणारे केशवसुत घुबड, सतारीचे बोल इ. कवितांमधून अत्यंत निराशेचे, उदासिनतेचे सूर का आळवतात ते कधी कधी उलगाडत नाही ! भाषांतरित कवितांमधील नैराश्य हे त्यांचे स्वतःचे नव्हे! तथापि व्यावहारिक, प्रापंचिक जीवनातील खडतर प्रसंगांना तोंड देताना या नैराश्याचा उगम झाला असावा. ‘पद्यपंक्ती’ या कवितेतील

अमुचा प्याला दुःखाचा

डोळे मिटुनी प्यायाचा,

पिता बुडाशी गाळ दिसे,

त्या अनुभव हे नाव असे!

हे नैराश्याचे उद्गार याची साक्ष देतात!

‘सतारीचे बोल’ मध्ये ते म्हणतात-

काळोखाची रजनी होती

हृदयी भरल्या होत्या खंती. .

विमनस्कपणे स्वपदे उचलित

रस्त्यातुनि मी होतो हिंडत

एका खिडकीतुनि सूर तदा

पडले दिडदा, दिडदा, दिडदा!

निराशेने घेरलेल्या त्यांच्या मनाला अखेरीस सतारीचे ते दिव्य, आशादायी, सहृदय स्वर दिलासा देतात.

धीर धरी रे! धीरा पोटी

असती मोठी फळे गोमटी

**एक मनीच्या हरतील गदा
ध्वनि हे दिडदा, दिडदा, दिडदा!**

आणि त्यांचे निराश मन शांत होऊन जाते!
साध्या साध्या गोष्टीतूनही त्यांना खूप
मोठा आशय, बोध जाणवत असे 'रांगोळी
घालताना पाहून' या कवितेत मुलीने
काढलेल्या रांगोळीत त्यांना खूप आशय
भरलेला आढळतो. रांगोळीतून व्यक्त होणारे
पावित्र्य, मांगल्य, निर्मळता, शुभ्रता, इ. भाव
त्यांना मोहून टाकतात.

ते म्हणतात-

**साध्याही विषयात आशय कधी
मोठा किती आढळे
नित्याच्या अवलोकने जन परी
होती पहा आंधळे!**

'घड्याळ' या कवितेतील घड्याळही
आपणास संदेश देते-

**गडबड घाई जगात चाले,
आळस डुलक्या देतो पण,
गंभीरपणे घड्याळ बोले-
आला क्षण, गेला क्षण!**

'विद्यार्थ्यांप्रत' या कवितेतून
विद्यार्थ्यांना ते उपदेश करतात -

**अग्नि असे हा तेजस्वी रे फार,
त्याहुनि भारी सूर्य नभीचा थोर
परि किरण जो तुजमध्ये सत्याचा
प्रकाश सर्वोत्तम तो आहे त्याचा -
घोक सदा हे वाचे बाबा । हे वच बहु मोलाचे**

के शवसुतांच्या काही गूढगुंजनपर,
तात्त्विक कविताही प्रसिद्ध आहेत. 'झपूझा',

'हरपले श्रेय' 'स्वप्नामध्ये स्वप्न', कोणीकडून
कोणीकडे ही त्याची काही उदाहरणे. झपूझा जे
कवीच्या समाधी-अवस्थेला दिलेलं सुंदर,
काव्यात्मक नाव! या स्थितीचे वर्णन करताना
कवी म्हणतो-

**हर्ष खेद ते मावळले.
हास्य निमाले! अश्रु पळाले!
कंटकशल्ये बोधटली,
मखमालीची लव वठली
काही न दिसे दृष्टीला,
प्रकाश गेला! तिमिर हरपला;
काय म्हणावे या स्थितीला? -
झपूझा! गडे झपूझा!**

कवीच्या उदात्त बुद्धीला संसारात रस
राहिला नसून अलौकिकाची ओढ तिला
लाभली आहे. 'हरपले श्रेय' या कवितेत ते
म्हणतात-

**त्रिखंड हिंडुनी धुंडितसे,
न परि हरपले ते गवसे**

आजची आधुनिक कविता ही या काव्य
प्रकाराच्या पुष्कळच पुढच्या टप्प्यावर पोहोचली
आहे.

पण तिला हे आजचे स्वरूप प्राप्त
होण्यास कारणीभूत झालेल्या या अर्वाचीन
कवितेच्या जनकाला त्याचे हरपले श्रेय आपण
मोकळ्या मनाने घ्यायला हवे.

***

सौर भाद्रपदच्या अंकात जाहीर केलेल्या काव्य स्पर्धेतील प्रथम क्रमांक विभागून दिलेल्या कविता. आलेल्या कवितांमधून दुसरा व तिसरा क्रमांक देता आलेला नाही.

‘स्वानंद’

नको लक्ष दीपांचे लखलखते प्रकाश झोत मनात तुमच्या माझ्या तेवी प्रेमाची ज्योत । नको आम्हाला ते रंगीबेरंगी पुष्पहार, विकसू द्या अंतःकरणात प्रीतीची तुषार, नको बाह्य रूपाने सजविलेले घर, असावी त्या घरात प्रेमाची पाखर अंगणात असावे सुंदर हिरवे तृणाचे पाते, त्यासवे असावे सर्वांशी एक गोड नाते. नको फुलांचा दरवळणारा सुगंध जोडा दीनदलितांशी अतूट भावबंध आपले मन म्हणजे सद्भावनांचा मिलाफ, सहनशीलतेने चुकणाऱ्यालाही करावे माफ ‘स्वार्थ सोडून वावरावे या जगात’..... आम्ही सर्व आहोत हे एकसुराने गात...। नको अहंभाव, नको हेवादावा, इतरांचा हर्ष तोच आपला मानावा आपण लोकांच्या दुःखात भागीदार व्हावे, त्यांना आपल्या सुखात भागीदार करावे सर्वांना देऊन आनंद आपल्याला लाभेल परमानंद ह्यालाच तर आपण म्हणतो ना खरा ‘स्वानंद’.....!

शिल्पा बोर्डे

श्री. केशवराव विद्यालय, लातूर

प्रेमज्योत

नको लक्ष दीपांचे लखलखते प्रकाश झोत मनात तुमच्या माझ्या तेवो प्रेमाची ज्योत । बहु असतील दीप तेवते ज्योत ही प्रेमाची कौमुदीला ही न च येत असे सर एक सूर्याची॥ ज्योत असे ही चैतन्याची नि पुलकित राष्ट्राची बहुविध भाषा प्रांतातून फुले राष्ट्र अर्चनेची॥ जळोनी सुद्धा दृढ होत असे हृदयी ही प्रत्येक समर्थ असे ती ठसवायला राष्ट्राचे ऐक्य॥ उजळून टाकू मायभूमिला व्रत हे आज घेऊ न फिरुनी मागे पाहू आम्ही पुढे पुढेच जाऊ ॥

– ऋद्धि आठवले, इ. ११ वी, पुणे

शुभेच्छापत्र स्पर्धा – प्रथम क्रमांक

गुलाब पाकळ्या व गवतापासून तयार केलेले शुभेच्छा पत्र !

– दीपाली व्हावळ, हडपसर, पुणे.

दिल्लीचा बाजार होता. आपल्या वस्तू घेऊन त्याबरोबर विक्रीकरता लागणाऱ्या सर्व युक्त्या प्रयुक्त्यांसह दुकानदार सज्ज होते. देशी परदेशी सर्व प्रकारच्या गिऱ्हाईकांची गर्दी होती. खाणाखुणा, इंग्रजी, हिंदी क्वचित् मातृभाषेतलेही शब्द यांची फेकाफेकी करून सौदा चालला होता. निरनिराळे शब्द कानांवर येत होते. काही ओळखीचे वाटत होते तर काही केवळ आवाज होते. इंग्रजी मातृभाषा नसलेले युरोपीय इंग्रजीशी झटापट करीत होते. 'शर्ट'ला 'शर्त' म्हणत होते. रशियातले लोक इंग्रजी ऐवजी हिंदीचा आश्रय घेत होते. कुणी दक्षिण भारतीय 'इसका फाव क्या है ?' विचारत होता. सौदा पटला नाही की, 'माल अच्छा नाही.' असा शेर मारून पुढे सरकत होता. दुकानदारही सोईस्करपणे अम्मा, 'सिस्टर, मॅडम, ब्रदर अशी नाती जोडून आपला माल विकू पहात होते. एका परदेशी गिऱ्हाईकाला रशियन समजून 'दरोगीय न्येत' (महाग नाही) असे धडकून सांगत होता. एक राजस्थानी विक्रेती निःसंकोचपणे आपल्या मालाला 'ऑल हँड मैकेट' म्हणत होती. तिथे हे भाषा हे एक केवळ संपर्क-साधन होते. भाषा रक्तबंबाळ झाली तरी कुणाला पर्वा नव्हती. सौदा झाला म्हणजे झालं !

भाषा हे संपर्कसाधन आहे हे खरे पण तिचे बोलीरूप काही वेळा चक्रावून टाकते. तीस वर्षापूर्वी मला इंग्लंडमध्ये जाण्याची वेळ आली. शाळा कॉलेजात शिकलेलं, थोड्याफार वाचनाने वाढवलेलं आणि सिनेमातून कानावर आलेलं इंग्रजी शिदोरीत बांधून घेऊन मी गेले. तिथे गेल्यावर हे जे बोलतात ते नक्की इंग्रजीच ना - अशी शंका येऊ लागली. आपल्याला चांगले परिचयाचे शब्दही इंग्रजांच्या तोंडातून बाहेर पडले की रूप (की, ध्वनी?) पालटून येतात व अगदी अनोळखी होतात असा पदोपदी अनुभव येई. 'मोटर'ला ते 'मौटर' म्हणतात आणि तो 'मौ' मराठीतल्या मौज मधला नसे तर तो मो आणि मौ च्या मधला उच्चार असे ! माझ्या मराठी कानांना त्याचा जाच होई. तसे शब्दांमधल्या विशिष्ट अक्षरावरील जोर व हेल यांच्यामुळे तर माझी भंबेरी उडायची. एखाद्याने उच्चारलेला शब्द कळला नाही की "काय" असं कितीदा तरी विचारावं लागायचं. शेवटी समोरच्या माणसाला मी मागासलेल्या देशातली आहे एवढंच नाही तर बहिरी पण आहे, असे वाटू लागे.

एकदा मला तातडीने थर्मामीटर हवा होता. मी गेले दुकानात. इथे गोंधळ होण्याचा

संभव होता. असं मला वाटलं नाही. मी सांगितलेलं मला काय हवं होतं ते. पण विक्रेती ओशाळली. तिला मी काय म्हणत होते ते कळलंच नव्हतं. दोन तीन वेळा विनयाने क्षमा मागून तिने मला तो शब्द म्हणायला लावला. पण ढिम्म. शेवटी मी कागदावर तो लिहिला. तेव्हा तिचा जीव भांड्यात पडला व ती म्हणाली, “ओ, थर्मामीटर !” आता ‘थर्मामीटर’ मधला ‘मी’ जोर देऊन लांबवायचा असतो. असा विचार मला कधी शिवला नव्हता.

काही आकारांत नामांच्या पुढे स्वरांने सुरू होणारा शब्द आल्यास त्या ‘आ’ कारापुढे इंग्रज ‘र’ जोडून देतात. म्हणजे जसं ‘इंडियार इज ए लार्ज कंट्री’ तशी या इंग्रजांची आणखी एक सवय म्हणजे एक साधं होकारार्थी विधान करायचं आणि नंतर लगेच नकारार्थी प्रश्न करायचा. किंवा नकारार्थी विधानापुढे होकारार्थी प्रश्न टाकायचा. म्हणजे ‘यू लाइक इट, डोन्ट यू?’ किंवा इट इज नॉट गुड, इज इट? खरं तर ही धाटणी मोठी गोड आहे, पण उच्चार्याच्या गुंत्यातून अर्थ शोधताना माझी जी तिरपिट उडे त्यात मला ही पद्धत अगदी नकोशी वाटे.

इंग्रजी बोलीशी दोन हात करत असतांना आमची भारतात परतायची वेळ झाली. आम्ही परतलो तेव्हा आमच्या पुढे वेगळंच ताट वाढून ठेवलं होतं.

कधीकाळी, कम्युनिस्ट सरकार आणि

दाट लोकसंख्या एवढाच केरळचा परिचय मला होता. अशा केरळात आम्ही जाऊन थडकलो तेव्हा तिथल्या भाषेची तोंडओळखही मला नव्हती. तिथे राहायला लागल्यावर मला मल्याळम् भाषेशी अनेक आघाड्यांवर लढा द्यावा लागला. बाजारात, कोणत्याही कचेरीत कामवाल्यांशी, दारावर येणाऱ्या विक्रेत्यांशी बहुतांशी मल्याळम बोलावं लागे आणि घर करायचं म्हणजे या आघाड्या अटळच असतात.

वाणीसामान आणायला गेलं की विविध धान्ये समोर दिसतात. पण मोहोरी, हिंग, हळद, मेथी यांचे काय? त्या गोष्टी तर नावांनीच मागाव्या लागत. या गोष्टींची पुस्तकी नावे जाणून भागायचं नाही तर त्यांचे बरोबर उच्चार आले नाहीत तर कुणाला समजायचे नाही. (पुन्हा एकदा थर्मामीटर!) त्यात लेखी शब्द कळे पण अचूक उच्चारशिवाय सर्व व्यर्थ! आता ‘शांता’ लिहून ‘शाऽदा’ वाचायची मराठी माणसाला कुठे सवय असते? कुस्ती लिहिलं तरी म्हणायचं गुस्ती. त्या पहिल्या दिवसांत माझी प्रमुख शिक्षिका असे माझी कामवाली.

मल्याळी मुलं राष्ट्रागीतं म्हणू लागली की आपल्या कानांना ‘फारत फायग विराता’ असं ऐकू येतं या संदर्भात एकदा मोठी मजेशीर घटना घडली. शाळेत बाई मुलांना शब्द सांगत होत्या. मुलं लिहित होती. त्यांनी शब्द सांगितला भय. आणि त्यांच्या धाटणीनुसार

उच्चार झाला फयं. जसा ऐकू आला तसा अश्विनीने लिहिला. बाईनी ते पाहिलं व तिला त्या समजावून सांगू लागल्या, हा फ नाही फरणीतला फ लिही. अश्विनी गोंधळून गेली. कारण तिला सगळेच फ ऐकू येत होते. खरं तर ते होतं भरणीतला भ. मुळाक्षरं शिकवतांना भ हा भरणीतला असतो. पण आपल्याला सगळे 'फ' च ऐकू येतात. अशाप्रकारे अनेक ठिकाणी 'प' ला ब, 'क' ला ग, 'त' ला द, म्हणायची त्यांची पद्धत आहे. पण लिहिताना मात्र प, क, त, असेच लिहितात.

'रामचंद्रन'ला ते रामेऽन्द्रन म्हणतात. 'च' चा लोप झाला तरी त्याची जागा (उच्चाराने अंतर ठेवून) सोडलेली असते. 'रवी'ला रेवी तर 'लक्ष्मी'ला लेक्ष्मी म्हणायची प्रथा आहे. याविषयी मी एका शिक्षकांना विचारले तेव्हा त्या म्हणाल्या, "याला तसे कारण देता येत नाही, पण हिंदी भाषिक जसं बहान लिहून बहेन म्हणतात, तसंच हे आहे." भावाला हे लोक सहोदर असा संस्कृत शब्द वापरतात. पण म्हणताना मला तर ते "सघोदर" असे ऐकू येते. मल्याळी लोकांचा एक वाखाणण्यासारखा विशेष म्हणजे ऱ्हस्व व दीर्घ उच्चार ते काटेकोरपणे करतात.

परकी भाषा म्हणजे त्यातील सर्वच अनोळखी अशा समजुतीनं वावरत असतांना कधी अनपेक्षितपणे ओळखीचा शब्द

कानावर येतो आणि उडायलाच होतं. एका रशियन माणसाने साखरेला साखर म्हटलं तेव्हा माझं असंच झालं. तसंच ब्रिटन सोडून इतर युरोपात अननसाला अननस म्हणतात हा एक सुखद धक्काच होता. अमेरिकेत इंग्रजी भाषा ऐकली की इंग्रजांचे इंग्रजी आणि भारतात शिकलेले इंग्रजी पूर्ण पुसून हे नवें इंग्रजी कोऱ्या पाटीवर पुन्हा शिकावं लागणार अशी धास्ती वाटू लागते.

तुमच्यापैकी कुणी पुढे 'संस्कृति भाषा-उच्चार' यांचा अभ्यास करेल आणि मग त्याला वरील विशिष्ट उच्चारांची कारणे समजतील.

गावोगावी हिंडताना प्रेक्षणीय स्थळे पाहण्याबरोबरच तिथल्या लोकांशी गप्पा मारायला लागलात की तुम्हालाही असे अनेक अनुभव येतील. तुमचे अनुभव जरूर लिहून कळवा. ●●●

स्पर्धा

पानांखालील ओळी शोधा

पान क्र. २२ पासून पुढे पानांखाली दिलेले शब्द हे गेल्या ४ अंकांमधील पानांखालील ओळींमधील कोणत्याही क्रमाने लिहिलेले शब्द आहेत. ४ अंकांचा आधार घेऊन या ओळी तुम्ही शोधून काढा व पान क्रमांकाप्रमाणे त्या लिहून आमच्याकडे पाठवा. अचूक उत्तरांना योग्य बक्षिसे पाठविली जातात.

-प्रा. वनिता पटवर्धन

नुकतीच दिवाळी होऊन गेली. दिवाळीच्या निमित्ताने मनात कल्पना येते की, बुद्धी म्हणजे जणु पणतीतली ज्योत आहे. ती सतत तेवत ठेवण्यासाठी बुद्धीभोवतीची कुतर्काची काजळी नूर केली पाहिजे. खरोखरच आपल्या विचारामध्ये किंवा तर्कामध्ये दोष असतात आणि कधी ते आपल्या लक्षात येतात, तर कधी येतही नाहीत. ते दोष कोणते असतात ते प्रयत्नपूर्वक समजून घेतले पाहिजेत, तरच दूर करता येतील.

आता खाली काही गमतीशीर तर्क मांडले आहेत. वाचल्याबरोबरच त्यातले दोष तुमच्या लक्षात येतील आणि तुम्हाला हसू येईल.

• शिंपी : या कापडात फ्रॉक, स्कर्ट, खमीस काहीही बसू शकेल.

गिन्हाईक : मग तिन्ही बसवून दे.

तीनपैकी एक कपडा बसेल, असं शिंप्याला म्हणायचं होतं, पण चतुर (!) गिन्हाईकाला मात्र तिन्हीही कपडे शिवून हवेत!

• अंडी खाणे हे शरीराला पोषक असते म्हणून रोग्याने अंडी खावीत.

मग काय? आजारी पडलात तर अंडी खाऊन धष्टपुष्ट होणार ना?

• चित्रकार म्हणजे चित्रे बनवणारा, मूर्तीकार म्हणजे मूर्ती बनवणारा, कुंभकार म्हणजे कुंभ बनवणारा, चर्मकार म्हणजे चामडे बनवणारा.

• कंसारि म्हणजे कंसाचा शत्रू, तसे पुजारी म्हणजे पुजेचा शत्रू असला पाहिजे.

काय, पटतात का हे तर्क? अशा प्रकारे अर्थ बदलण्याची किमया तुम्हीही लहानपणी केली असेल आणि अजूनही करत असाल. कधी जाणतेपणाने, तर कधी अजाणता. त्यातलं काही आठवत असेल तर आम्हाला लिहून कळवा आणि तुमच्या हसण्यामध्ये सामील करून घ्या!

काही जणांना 'माझंच खरं' असं इतरांना पटवून देण्याची सवय असते आणि आपण करतो ते कसं योग्य आहे, हे सांगताना ते वेगवेगळे दाखले देतात, सबबी सांगतात, शब्दांच्या कोलांट्या उड्या मारतात. त्याचे काही नमुने पाहा. तुम्हाला यातले दोष सांगता येतील?

• गार्ड चालत्या गाडीमध्ये चढतो, मग मीही का चढू नये? खरं तर, गार्डाच्या बाबतीत ती विशिष्ट परिस्थिती असते तीच 'भाड्याबाबतीत' आहे असं गृहीत धरता येईल का? तो रोजच चालत्या गाडीतच चढतो.

• भिकाऱ्यांना दान केल्याने समाजातील ऐतखाऊ वृत्तीला उत्तेजन दिल्यासारखे होत. त्यामुळे कोणतेही दान करू नये.

• पु.ल. देशपांडे यांचे साहित्य एका दिवसात वाचता येणार नाही. म्हणून त्यांचे 'व्यक्ती आणि वल्ली' हे पुस्तकही एका दिवसात वाचता येणार नाही.

- गीताईनेच युध्दाचा आदेश दिला आहे. मग युध्द अनिष्ट कसे? आम्ही युध्द करणार!
- सुप्रसिध्द सिनेतारका x x x आमचा x x x साबण वापरते. आमच्या साबणाची यापेक्षा जास्त शिफारस कोणती हवी?
- आमच्या पक्षातील लोकांनी स्वातंत्र्य-प्राप्तीसाठी चळवळ केली, हालअपेष्टा सहन केल्या, तुरुंगवास भोगला. मग आता स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर आम्हाला मत दिले नाही, तर तो कृतघ्नपणा ठरेल.

कामचुकारपणा करणारे काहीजण तर्काला बगला देतात. मुद्यापासून दूर पळतात. अशी मुद्दद्यावरून घसरलेली गाडी रूळांवर आणताना गुद्याचा नाही तरी वादवादीचा प्रसंग येऊ शकतो. आता हा संवाद वाचा -

- गिन्हाईक : काय रे, या चहाच्या कपात माशी कशी काय ?

वेटर : मग काय हत्ती असेल की काय?

म्हणजे गिन्हाईक अस्वच्छतेबद्दल बोलतोय आणि वेटर भलतीकडेच लक्ष वेधत आहे. यावर गिन्हाईक काय बोलणार? बोललं तर वादाला सुरुवात होईल.

- पोलीस : काय रे रात्री बारा वाजता इथे काय करतोस ?

संशयित : घ्या दादा, जरा तंबाखू घ्या !

काही वेळा दिलेल्या माहितीचा वेगळाच अर्थ लावल्यामुळे आपले निष्कर्ष चुकतात आणि कधी कधी काय चूक होते ते लक्षात यायलाही वेळ लागतो. हे पुढे दिलेले तर्क असेच आहेत.

- प्रत्येक व्यक्तीला मतस्वातंत्र्य असले पाहिजे. त्यामुळे परीक्षकाने मन मानेल तसे गुण द्यायला हरकत नाही.

मत स्वातंत्र्याचा अर्थ काय ?

- मनुष्याच्या शरीरात चाकू खुपसणाऱ्या गुन्हेगाराला शिक्षा झाली पाहिजे तशीच शस्त्रवैद्यनांही शिक्षा व्हायला हवी.

इथे तर शस्त्रवैद्यलाच गुन्हेगार ठरवून गारद केले आहे.

- मुली बोलक्या असतात म्हणून नीताही बोलकी असणार.

अगदी सगळ्या मुली बोलक्या असतात का ?

- तुमचे मित्र रामशास्त्री प्रभुणे यांच्या वंशातील आहेत म्हणता मग ते सरळ व न्यायनिष्ठूर असले पाहिजेत.

माणसाचे गुण फक्त वंशावरच ठरतात का ?

- उडणारे प्राणी पक्षी असतात.

वाघळे, डास, माशा हे उडणारे प्राणी आहेत. त्यामुळे ते पक्षी आहेत.

बऱ्याचदा आपले बोलणे किंवा लिहिणे संदिग्धच असते, त्यातून वेगवेगळे अर्थ निघू शकतात आणि मग गैरसमज होऊ शकतो. ही अशी काही उदाहरणे आहेत.

- आपल्या शेजाऱ्याविरुद्ध खोटी साक्ष देऊ नये.

म्हणजे आपल्या शेजाऱ्याविरुद्ध खरी साक्ष द्यावी की इतरांच्या शेजाऱ्याविरुद्ध खोटी साक्ष दिलेली चालेल की आपले शेजारी वगळून इतरांविरुद्ध खोटी साक्ष दिली तर चालेल की आणखी काही?

- दोन आणि तीनची दुप्पट किती? या प्रश्नाचे उत्तर ८ (२ + (३ २) की १० (२+३) २) ?
- मुंगूस साप खात नाही

कोण कोणाला खात नाही, ते नक्की समजते का ?

एक वेळ संदिग्ध बोललेलं चालेल, पण दुसऱ्यावर आरोप करताना, शुभ अशुभ ठरवताना, भविष्याचा खरे-खोटेपणा पडताळून पाहताना सफाईदार-पणे तर्काची गल्लत होते तेव्हा मात्र गंभीर परिणाम होऊ शकतात.

- कावळा बसायला आणि फांदी तुटायला एकच गाठ पडली. कावळ्यामुळेच फांदी तुटली.
- सोनाचा जन्म झाला आणि म्हणून घरातले धन निघून गेले.
- मनीचे लग्न झाले आणि त्यामुळे त्यांची भरभराट झाली.
- माझ्या डाव्या डोळ्याची पापणी लवत होती आणि नंतर मला एक वॉईट बातमी समजली. डाव्या डोळ्याची पापणी लवली की अशुभ बातमी कळते.

- त्या रात्री तारा निखळला आणि दुसऱ्या दिवशी डॉ. आंबेडकरांचे निधन झाल्याने बातमी आली. तारा निखळला तेव्हाच मला भीती वाटत होती.

हे सगळं पटतंय तुम्हाला? दोन घटना एका पाठोपाठ घडल्या की एकीमुळे दुसरी घटना घडली असं नेहमीच होतं का? त्या दोन घटनांमध्ये काही कारण-संबंध नको का? कावळ्याचे वजन ते किती आणि त्यामुळे झाडाची फांदी कशी मोडेल? ती तुटणारच होती. मला जेव्हा वॉईट बातमी कळते, तेव्हा प्रत्येक वेळी माझ्या डाव्या डोळ्यांची पापणी लवते का? पापणी लवली आणि वॉईट बातमी कळली नाही असंही होतं का? उजव्या डोळ्याची पापणी लवते तेव्हा चांगली बातमी कळते का?

समजा, पुढे कधी तुम्हाला ज्योतिषाने सांगितले, 'तुम्हाला रवि-बुध-शनीची व्यथा सूचित होते. त्यासाठी, जप केला पाहिजे, दक्षिणा दिली पाहिजे. त्याशिवाय ग्रहशांती होणार नाही.' तुम्ही यावर विश्वास ठेवाल का?

तर असे तर्कामध्ये दोष काय आहेत, ते आपल्याला कळले पाहिजे. पण फक्त दुसऱ्याच्या चुका काढणे, अविश्वास दाखवणे हे मात्र घातक आहे. योग्य काय आहे ते माहीत करून घेतले पाहिजे. खरी कारणे शोधण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. आणि त्यासाठी निःपक्षपातीपणे तर्कशुद्ध विचार केला पाहिजे. म्हणजे मग बुद्धिज्योत काळा धूर सोडणार नाही, तर स्वच्छ प्रकाश देईल!

* * *

ढाकोबाची चढाई

-आनंद पाळंदे

६ महिने कसून तयारी आणि नियोजन करून २६ जानेवारी १० ला तुकडीने ढाकोबाकडे प्रस्थान ठेवले. ढाकोबाचा पायथाही अतिशय अडचणीत अंतर्भागात आहे. ठाणे जिल्ह्यातील मुरबाडहून कच्च्या मार्गाने पळू गाव अन् पुढे ३०० मीटर डोंगर यात्रा करूनच पायथा गाठता आला. १०० किलो सामुग्री सर्वानी मिळून तिथे नेली.

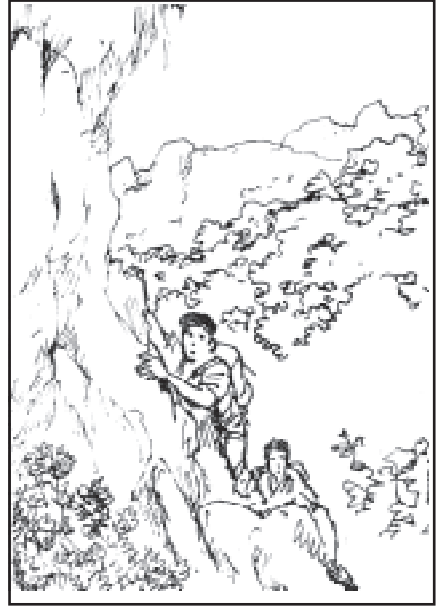
दाट जंगलातल्या मोकळवनातील एका मोठ्या शिळेपाशी आधारतळ उभारला. जागा मनोहर होती. पाण्याचा झरा जवळच होता. पक्ष्यांच्या शीळांनी आसमंत नेहमीच नादमधूर असे. शिळेवर चढले की ढाकोबाचा अजस्र कडा अंगावर येई. लव्हाच्या अनेक थरांनी, कंगोऱ्यावरच्या हिरव्या झाडोऱ्याने, धबधब्यांच्या पांढुरक्या जागा, कातळातल्या खोबणी यांनी त्याचे सौंदर्य वाढविले होते. माथ्याजवळची झाडे तर झुडुपेच वाटत होती. अन् माथ्यावर डोळे पोहोचवण्यासाठी टोपी सावरावी लागत होती.

ढाकोबा श्रीमंत होता-निसर्ग सौंदर्याने आणि कातळकड्याच्या एकाहून एक सरस कठिण अभेद्य कवचांनी. शिखराने एक बाहू दाऱ्या घाटाकडे तर दुसरा दुर्गाच्या डोंगराकडे पसरला होता.

कड्याच्या पायथ्यापर्यंत दाट जंगलातून मार्ग होता. घळीतून कधी सोप्या तर कधी अवघड श्रेणीत दोराचा आधार घेत उमेश अन् विवेक या जोडीने १२ तास सलग चढाई केली आणि एका कंगोऱ्यावर मुक्काम केला. पायथ्यापासून ३००

मीटर उंची पहिल्याच दिवशी चढली गेल्याने उत्साह दुणावला. दुसऱ्या दिवशी उमेश-विवेकने आणखी १०० मीटर उत्तम चढाई केली पण मानदुखी उद्भवली अन् उमेशला परतावे लागले. पण सुरेन्द्र - मोरेश्वर-विवेक या तिकलीने बरीच साधनसामुग्री व पाण्याचा साठा ४०० मीटरवर पोहोचवला.

शिधा माकडांच्या हाती कोलीत ठरला असता. त्यामुळे तो खाली आणून दोर बांधलेल्या अवस्थेत ठेवून सर्व खाली उतरले. तोपर्यंत नेता प्रसाद ढमाळ आधारतळावर आला होता.

१२०० मीटर नायलॉन दोर, पिटॉमस्, फ्रेंडस्, चोकस्, बोल्ट वेगवेगळ्या-स्लिंग, शिधा आदि साहित्य घेऊन आता प्रसाद-मोरेश्वर-सुरेन्द्र आणि विवेक ढाकोबाच्या शिखरापर्यंत; चढाई होईपर्यंत आता खाली येणार नव्हते. कड्यावरच बिव्हॉक करण्याचा त्यांचा निर्धार होता. त्यादृष्टीने स्लीपिंग बॅग, गॅस स्टोव्ह, पातेली हेही साहित्य त्यांच्या बरोबर होते.

त्याचबरोबर अनेकांनी अथक प्रयत्न करून जोपासलेल्या या क्रीडेतील अनुभवाची शिदोरी पाठीशी होती. १९५४ साली मुंबई जवळील मुंब्रा येथील कातळारोहणाचा प्राथमिक वर्ग क्लाइव्हर्स क्लबने घेतला. त्यानंतर अनेक वर्षे हिमालय मोहिमांसाठी उपयोग म्हणून कातळारोहण केले जाई. मुंबईत शशी रानडे, रवी कामत त्यात अग्रेसर होते. पुण्यात कमलाकर संभूस, विजय महाजन व अन्य बीओबीपी सदस्य यात पुढाकार घेत.

१९७८ साली हॉलिडे हायकर्सच्या हिरा पंडितांनी लिंगाण्याचा सुळका चढण्यात यश मिळविले आणि मग नवीन पिढीत एक लाटच उसळली. अनेक अस्पृशित सुळके प्रदीप केळकर, अरुण सावंत आदिंनी आपलेसे केले.

परदेशी गिर्यारोहकांची उदाहरणे तर अनेक होती. त्याचबरोबर वरील देशी परंपरा यामुळे एक प्रकारचे आंतरिक बळ कोणाही नवेदित तुकडीला लाभलेले असते.

ढाकोबाच्या चढाईतील ४ दिवस एव्हांना संपले होते.

५ वा दिवस : ४०० मीटर जुमारिंग करून पहिल्या कंगोऱ्यावर बिव्होकपाशी सर्व पोहोचले. सुरेन्द्र आणि विवेकने त्या दिवशी ६० मीटर चढाई ५ तासात केली आणि रॅपेल करून ते कंगोऱ्यावर परतले.

६ वा दिवस : पश्चिमेचा कडा असल्यामुळे ऊन लवकर येत नसे त्यामुळे सकाळी गारठल्यामुळे चढाई लवकर सुरू करणे अवघड जाई. मोरेश्वर अन् प्रसादने आज आणखी १०० मीटर मजल मारली. कातळ छान होता. भेगही मिळाली त्यामुळे फक्त १२ बोल्टमध्ये काम भागले. कड्याला बिलगून एक शिळा होती. तिच्यामागील पोकळीत आडवे होण्यापुरती जागा मिळाली.

७ वा दिवस : पोकळीतून बाहेर डोकावले की आधारतळाचा ठिपका दिसत होता. घारीच्या दृष्टीने बघितल्या-सारखे वाटत होते.

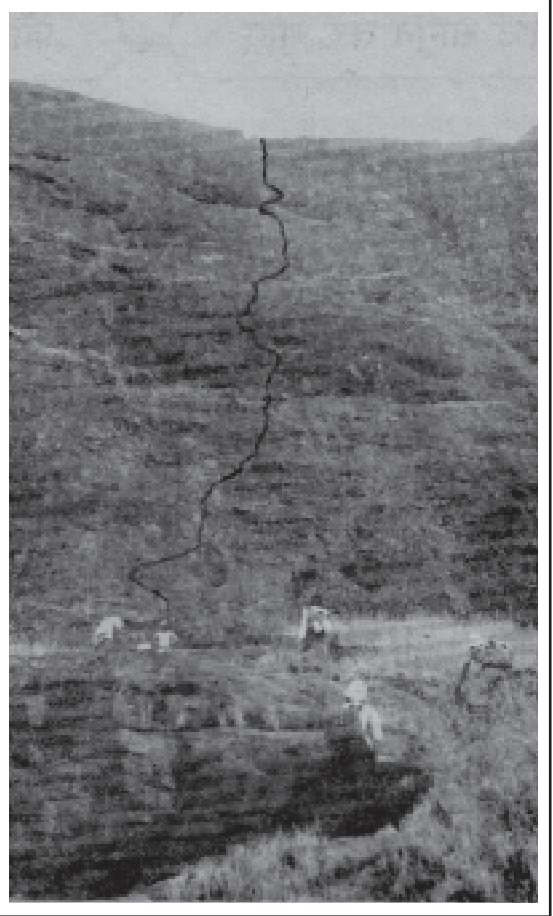
आज २०० मीटर चढाई झाली. इथल्या कंगोऱ्यावर मोठी झाडे होती त्यामुळे बिव्हॉकला छान सपाटी मिळाली.

८ वा दिवस : ७६० मीटरची चढाई झाली होती. विवेक पाणी व खाद्यपदार्थ पार तळाला जाऊन आणत असे. यासाठी त्याला १०-१२ ठिकाणी रॅपेल मारत उतरावे लागे. आणि जुमारिंग करीत वर येण्यास ५ तास लागत. असं लक्षात आलं की शिखराच्या ओळंबा रेषेपासून चढाईचा मार्ग दूर सरकला आहे. त्यामुळे अतिशय धोकादायी आडवी वाट करून जावे लागले. आणि पुढे चढाई फक्त ४० मीटरच होऊ शकली. मात्र बिव्होकपाशी पाण्याचा झरा होता.

९ वा दिवस : आता १०० मीटर उंचावर शिखर राहिले होते. सुरेन्द्रने बिले देणे सुरू केले होते. प्रसाद नेतृत्व करित होता. पिटॉन मारून कॅरबिनर अडकवून त्यातून कंबरेचा दोर ओवला की रनर तयार होते. असे काही अंतरावर रनर तयार केले की बिले देणाऱ्या दुसऱ्या आरोहकाला नेता घसरून पडला तरी त्याला थांबविता येते. नैसर्गिक खाचा-खोचांचाच वापर झाला तर ती मुक्त चढाईच होते. पण काही वेळा भेगाच नसतात अन् मग एक्सपान्शन बोल्ट ठोकावा लागतो. यासाठी बीटाच्या साहाय्याने भोक पाडावे लागते. मात्र हा बोल्ट कायमचा कड्यात राहातो. याच्या कडीत छोट्या शिड्या अडकवून जी चढाई करतात त्याला कृत्रिम चढाई म्हणतात.

मुक्त चढाई केव्हाही अधिक आनंददायी असते. पण ढाकोबाच्या शेवटच्या टप्प्यात १२ बोल्ट मारून कृत्रिम चढाईच करावी लागली. प्रसाद-मोरेश्वर-सुरेन्द्र माथ्यावर पोहोचले तेव्हा संजय डोईफोडे अन् अन्य अनेकजण नेमकी वेळ साधून स्वागताला होते.

अनेकांच्या सहाय्यावर गोविंदा अखेर दहीहंडी हस्तगत करतो. गिर्यारोहणातही असेच असते. कातळारोहण अर्थात रॉक क्लाइंबिंगचे धाडस थरारक, आनंद देणारे असते.

गिर्यारोहणगाथेतील हे सोनेरी पानच आहे. तुम्हीही ह्या पानावर ठसा उमटवू शकाल. फक्त एकच लक्षात ठेवायचं - डोंगर क्षमाशील असतात. कातळकडा क्षमा करित नाही. चूक करणाऱ्याला शिक्षा कमीत कमी हात पाय मोडण्याची तरी निश्चित!

* * *

- डॉ. अनिल गोडबोले

“गोपाळा, तुझी अभ्यासातली प्रगती काही बरी दिसत नाही. पुढच्या वर्षात पुन्हा याच वर्गात राहायचा बेत आहे की काय?”

विष्णूपंत महाजनी या शिक्षकाचे उपहासाचे शब्द गोपाळांच्या अंतःकरणाला चांगलेच झोंबले आणि तो ताडकन उद्गारला, “तुमच्यासारखा एम्. ए. होऊन दाखवीन तरच नावाचा गोपाळ गणेश आगरकर.”

आयुष्यामध्ये कुठे तरी अशी संघर्षाची ठिणगी पडल्याशिवाय आणि चकमक झडल्याशिवाय विकास होत नाही. सर्वसामान्य बुद्धिमत्ता असणारा हा विद्यार्थी आता झरेला पेटला. एकीकडे दवाखान्यात कंपाऊंडर म्हणून औषधे खलता खलता जीवनात शिक्षणाचे अत्युच्च शिखर गाठायचे अशी स्वप्ने तो पाहू लागला. या ध्येयमार्गात अडचणी तरी किती याव्यात! दारिद्र्य तर पाचवीला पूजलेले. दोन वेळच्या खाण्याची भ्रांत. अंगात घालायला! शिक्षणाचा खर्च तरी कसा भागवणार? मग कधी वक्तृत्व स्पर्धेत बक्षीस मिळवून तर कधी कुठे तरी निबंध किंवा नाटक लिहून त्यातून मिळणाऱ्या पैशातून परीक्षेपुरती फी जमवावी लागे. पण विद्येच्या मार्गावर बळवंतराव टिळक नावाचा

सहाध्यायी भेटला आणि मग कॉलेज शिकत शिकतच पुढील आयुष्यातील ध्येय स्वप्ने रंगू लागली. डेक्कन कॉलेजमधील हे विद्यार्थी रात्री फिरावयासाठी म्हणून बाहेर पडत. आणि मग फिरता फिरता गप्पांच्या नादात किती वेळ गेला याचेही भान नसे आणि रस्ता चुकला तरीही खंत नसे.

“काय गोपाळराव बी. ए. झाल्यावर पुढे काय करायचे काही विचार केला आहे का?”

“माझा विचार तर पक्का ठरला. सरकारी चाकरी करून फावल्या वेळात देशसेवा हा प्रकार यापुढे चालणार नाही. आपल्याला संपूर्ण आयुष्यच देशसेवेला वाहायला हवे.”

“बरोबर आहे, आजच्या सुशिक्षित तरुण पिढीने मागील पिढीतील सुशिक्षितांपेक्षा एक पाऊल पुढे टाकायला हवे. साधेपणाने आणि व्रतस्थ जीवन जगून देशसेवेसाठी आयुष्य घालवून आजच्या तरुणांच्यात काय तेज आहे हे रावबहादूर आणि रावसाहेबांना दाखवून द्यायला हवे.”

तरुणपणी उत्साहाच्या भरात अशा प्रकारचे विचार अनेकांच्या मनात येत असतील. पण नुसते विचार येणे आणि त्याचप्रमाणे प्रत्यक्ष जीवनाची वाटचाल होणे

असा हा दुर्मिळ योग महाराष्ट्रातील या बाळ गोपाळांच्या बाबतीत जुळून आला.

व्यक्ती तितक्या प्रवृत्ती. गोपाळराव आगरकर आणि बळवंतराव टिळक हे दोघे जीवभावाचे मित्र पण दोघांच्यात आधी काय आणि नंतर काय? असा कामाच्या बाबतीत प्राधान्य क्रम ठरवताना अगदी पराकोटीचा वादविवाद व्हायचा. डोंगरीच्या तुरुंगात कोल्हापूर प्रकरणात शिक्षा झालेल्या 'केसरी-मराठा' च्या संपादक द्वयात चांगलीच चकमक उडायची.

“बळवंतराव. सर्व बाजूंनी विचार करता करता माझे असे ठाम मत झाले आहे की राजकीय सुधारणा करण्याआधी सामाजिक सुधारणा करणेच आमचे आद्यकर्तव्य आहे. अगोदर घर मग दार. तुम्ही काही म्हणा पण मी सतत 'घर सुधारा! घर सुधारा' असाच डांगोरा पिटणार.”

“गोपाळराव घर सुधारा ना. मी कुठे तुमच्या विरुद्ध आहे. पण माझ्यासारखा एखादा तुमच्याकडे आला आणि म्हणू लागला 'अहो, मला घरच नाही तर त्याला तुम्हाला आधी घर मिळवून द्यायला हवे. आमचे घर परकियांच्या, इंग्रजांच्या ताब्यातून सोडविण्यासाठी इंग्रजांशी झगडावे लागेल. तुम्ही झगडाल?’”

“इंग्रजांविरुद्ध तर आम्ही झगडूच पण आमचे घर परक्यांच्या ताब्यात का गेले?

आमच्यातीलच दुर्गुणांमुळे आणि दोषांमुळे. इंग्रजांप्रमाणेच आम्हाला स्वजनांविरुद्धही लढावे लागेल. अज्ञान आणि अंधश्रध्दा यांच्या विरुद्ध झगडावे लागेल. झगडाल?’”

“ती हृदयाची जखम आहे. तिथे मी गोड बोलून किंबहुना न बोलता माझ्या आचरणानेच भरून काढीन.”

बाळ-गोपाळांच्या राजकीय व सामाजिक अशा दोन्ही सुधारणांचे मोल सारखेच आहे कारण या दोन्ही गोष्टी परस्परांवर अवलंबून. विशेषतः स्वराज्य मिळून म्हणजे घर आमचे होऊन सुधदा गेल्या चाळीस वर्षात हे घर सुधारण्याच्या बाबतीत आमची कूर्मगती पाहता आगरकरांच्या विचारांचे द्रष्टेपण जाणवल्याशिवाय राहात नाही.

बळवंतराव टिळक हे तर लोकमान्यच. अलौकिक अशा नेतृत्व गुणांमुळेच देशाच्या इतिहासातील कालखंडांशी त्यांचे नाव कायमचे जोडले गेले. स्वराज्यासाठी सर्वस्वाचा होम आणि जनसामान्यांनाही स्वातंत्र्याच्या चळवळीत सामील करून घेण्याची हातोटी लोकमान्यांपूर्वी अन्य कोणाला क्वचितच साधली असेल.

गोपाळराव आगरकरांना अवघे पस्तीस वर्षांचे आयुष्य लाभले. त्यातली त्यांची निम्मी आधी हयात दारिद्र्य आणि प्रकृती अस्वास्थ्य (दमा) यांच्या विरुद्ध झगड्यात गेली. त्यामुळे लोकमान्यांच्या इतकी

लोकप्रियता त्यांच्या वाट्याला आली नाही. पण सामाजिक सुधारणांसाठीची तळमळ आणि वाट्टेल तेवढी प्रतिकूलता वाट्याला आली तरी मोठ्या निर्धाराने सामाजिक सुधारणांचा पुरस्कार आणि त्या प्रमाणे प्रत्यक्ष आचरण या बाबतीत त्यांचे अलौकिकत्व निर्विवाद!

स्त्री शिक्षण, पुनर्विवाह, धार्मिक मते या बाबतीत त्या काळातील समाज अत्यंत प्रतिगामी! प्रवाहाच्या विरुद्ध पोहू पाहणाऱ्यांच्या नशिबी सतत वनवास हे ठरलेले. गोपाळराव आगरकरांच्या बाबतीत समाजाकडून छळ होणाऱ्या बाबतीत अगदी परिसीमा झाली. एक दिवस गोपाळराव आगरकर काहीतरी वाचनात गढलेले असताना त्यांच्या घराच्या बाहेर कसला तरी गलबला आणि बोंबाबोंब ऐकू आली. अगदी शिमग्याच्या वेळी करतात तशी बोंबाबोंब सुधारकांच्या नावाने चाललेली. बाहेर काही जणांनी खांद्यावर तिरडी उचलून धरलेली, डोक्याला टापशी बांधून सगळी मंडळी ओंकारेश्वराच्या दिशेने चाललेली आणि तिरडीवर प्रेत तरी कुणाचे? सुधारकाचे. हा सारा प्रकार पाहून गोपाळराव पुढे झाले आणि म्हणाले, “अरे, नुसतं असलं पेढा भरलेल्या भुश्याच्या बुजगावण्याला कशाला तिरडीवर

चढवलंत. त्यापेक्षा हा प्रत्यक्ष ‘सुधारक’ चा संपादकच स्वतःहून तिरडीवर झोपायला तयार आहे. नाही तरी मी सतत आजारीच असतो. या पुणे शहरातले सगळेच लोक माझ्यावर रुसलेत. मी गेलो तर उचलायला चार माणसेसुद्धा येणार नाहीत. अनायसे तयारी झाल्यामुळे उत्तरक्रियेचा खर्च तरी वाचेल. माझ्या अशा जीवंतपणीच्या मरणामुळे सुधारणेचे पाऊल पुढे पडणार असेल तर मी हे मरण आनंदानं पत्करीन.” समाजाला सुधारायला निघालेल्या समाजधुरिणांची अवस्था “आपुले मरण पाहिले म्या डोळा” अशी व्हावी यासारखे समाजाचे दुर्दैव ते कोणते? बदलत्या काळाप्रमाणे समाजाचे प्रश्न बदलले असतील पण समाजसुधारणांची गरज स्वराज्यपूर्व काळापेक्षाही सुराज्याच्या काळातच जास्त आणि म्हणूनच गोपाळराव आगरकरांच्या मृत्युशताब्दी वर्षानिमित्त त्यांच्या सुधारकी विचारांचे स्मरण होणे हे अगत्याचे.

नाटककार गडकरी म्हणतात त्याप्रमाणे टिळक काय आणि आगरकर काय? उंच नभांगणांतील तेजस्वी ताऱ्यांप्रमाणे चमकणारे. तुम्ही आम्ही त्यांच्या तेजस्वी प्रकाशात जीवनाचा मार्ग चालत राहायचं!

* * *

-चि.केदार कानगो, १० वी, नू.म.वि., पुणे

श्री. ना. पेंडसे हे मराठीतील एक अव्वल दर्जाचे लेखक, समाजातील असामान्य गुणांचा अचूक ठाव घेणारी, माणसांनी एकमेकांवर प्रेम करावे हा संदेश देणारी, मनाच्या श्रीमंतीला श्रेष्ठ स्थान देणारी, श्री. ना. पेंडसे यांची अनोखी कादंबरी हृदपार!

कथेला राजेघराण्यापासून म्हणजे बंडो आबाजीपासून सुरुवात होते. त्यांनी एका मामुली कोयतीने एका वाघाचा निःपात केला. तेव्हापासून सारे दुर्गेश्वर त्यांना 'वाघाशी लढणारा बंडो आबाजी' म्हणून ओळखू लागले. त्यानंतर अनेक पिढ्या ती कोयती कुलदैवतासारखी देवघरात होती. त्यानंतर मात्र भाईचा मुलगा म्हणजे इनामदार घराण्याचा वंशज वेगळ्याच रक्ताचा निघाला.

राजेमास्तर! -भाईचा मुलगा, हे कथानकाचे मुख्य पात्र. याभोवतीच सर्व कथा फिरत राहाते. मास्तरांनी ऐषआरामाच्या चाकोरीतून चालणाऱ्या त्या इनामदार घराण्याला तडा दिला. त्यांनी शिक्षकाची नोकरी पत्करली व त्यात भरीस भर म्हणून घरातील पाणक्याच्या मुलीशी विवाह केला. त्यानंतर प्रत्यक्ष कथानकाला सुरुवात होते. मग भाईची कोयतीसह आत्महत्या-राजेवाड्याचे खरे स्वरूप-नंतर मास्तरांना

आलेली गरीबीची अवकळा ह्या गोष्टी लेखक श्री. ना. पेंडसे यांनी फारच उत्कृष्ट शब्दांत वर्णन केल्या आहेत.

लेखकाने सूत्रपध्दतीने कथेची मांडणी केली आहे. मास्तरांचे मुलांबद्दलचे उत्कट प्रेम, ओढ वेळावेळी दिसून येते. त्यांच्यासाठी ते काहीही करायला तयार असत. मग स्वतःच्या राजवाड्याला गरिबीची अवकळा आलेली असतानाही मुलांना सुपारीच्या बागेत न्यायचा तसेच हर्णेचा किल्ला दाखविण्याचा त्यांचा उत्साह कमी होत नाही. प्रसंगी सहलीला येणाऱ्या मुलांचा डबाही पदरमोड करून ते घेतात. (परिस्थीत तर अशी की साधी लसणीची चटणी करायची तरी जवळ पैसे नाहीत.) आवश्यक तेव्हा मुलांना शिक्षा केली तरी तिचा वळ मास्तरांच्या जीवाला. एखाद्या विक्षिप्त वाटणाऱ्या मुलाच्या बुद्धीचे कौतुक करावे ते मास्तरांनीच! आपले प्रेममय हास्य उधळीत ते आयुष्याची वाट चालले. मुलांच्या मानसिक पातळीवर येणे मास्तरांना अवगत होते. तसेच आपल्या कर्तव्याशीही ते सदैव प्रामाणिक राहिले. त्यांचा हा प्रामाणिकपणा गावाला सर्वांत शेवटी कळतो. त्यांच्या अशा या विशाल अंतःकरणाची ओळख पटणारे नानांसारखे काही गावकरीही आहेत.

प्रत्यक्ष कथेत अनेक पात्रं आहेत. इनामदारांशी सदैव इमानदार राहणारी म्हांबरी येथे भेटते. तसेच स्वार्थी सोन्याबापू, कुणब्यांना समाजात मान मिळावा यासाठी झटणारा निर्मल, मास्तरांचा व त्यांच्या पत्नीचा प्राणप्रिय मुलगा नन्नू, संकटात सुध्दा मास्तरांना धीर देणारी त्यांची धीरोदात्त, निर्मळ पत्नी ही पात्रे विशेष लक्षात राहातात.

मास्तरांचा मुलगा नन्नू हा क्षयरोगाने अकाली मरतो व त्यामुळे मास्तरांची व त्यांच्या पत्नीची मानसिक ओढाताण होते. त्यातच मास्तरांना बदलीचा आदेश येतो. हे सर्व प्रसंग लेखकाने एवढे सुरेख वर्णिले आहेत की ते आपल्या अंतरंगाला भिडून जातात.

मास्तर तत्त्वासाठी नोकरीचे त्यागपत्र देतात. त्यामुळे गावाला त्यांचा प्रामाणिकपणा कळतो. परंतु तोपर्यंत फारच उशीर झालेला असतो. मास्तरांनी त्यागपत्र देऊन दुर्गेश्वरा-बाहेरील राजवाड्याची वाट धरलेली असते.

गावाने केलेल्या मास्तरांच्या सत्काराचे वर्णनदेखील लेखक श्री. ना. पेंडसे यांनी केले आहे. मास्तरांच्या विद्यार्थ्यांनी केलेला मास्तरांचा गुणगौरव अंतःकरणाला भिडतो आणि त्यांच्या अर्थाने गरीब असणारे मास्तर मनाने किती श्रीमंत होते हे जाणवते. तसेच कोकण वस्तीचा निसर्ग हाही कथेचे अविभाज्य पात्र बनते.

एकूण या कथेत स्वाभिमान, सोज्ज्वळपणा, कणखरपणा, खऱ्याखुऱ्या अनुभवलेल्या यातना, गरिबी, अवहेलना, अश्रु, हे सर्व अनुभवूनही कोलमडून न पडता अविरत कार्य करत राहणारे मास्तरांचे प्रेमळ व्यक्तिमत्त्व वाचकांच्या मनात साकारत जाते. हे वर्णन म्हणजे पुस्तकाची नुसती तोंड ओळख! तुमच्या आमच्या मनातील आदर्श गुरु येथे तुम्हाला भेटेल! मनाला चटका लावेल!

* * *

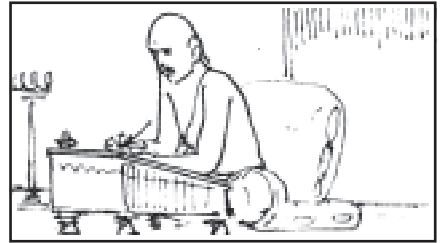
- डॉ. अशोक गिरफराके

कल्पक बनण्यासाठी नेहमीपेक्षा वेगळ्या, चाकोरी बाहेरच्या पुष्कळ कल्पना सुचायला हव्यात आणि त्यातल्या वेचक कल्पना चांगल्या रीतीने व्यक्त करता यायला हव्यात-कधी शब्दातून, कधी चित्रातून, कधी कृतीतून तर कधी एखाद्या वस्तूच्या रूपाने पण, यासाठी आधी इतरांची कल्पकता ओळखणारी आपली नजर तयार व्हायला हवी. कुठलीही वस्तू पाहिल्यावर ती नेहमीसारखीच आहे की वेगळी आहे. वेगळी असल्यास तो वेगळेपणा काय आहे. वस्तू करणाऱ्याने तो मुद्दाम निर्माण केलेला आहे काय, कशासाठी..... असा विचार सुरू व्हायला हवा. अपूर्वता किंवा नावीन्य ओळखणाऱ्या बुद्धीच्या ह्या पैलूला कल्पना-शक्तीचाच एक भाग मानतात. राजशेखर नावच्या, ११ व्या शतकात होऊन गेलेल्या एका काव्यशास्त्रज्ञाने अशा कल्पना शक्तीला 'भावयित्री प्रतिभा' असे म्हटले आहे. कवितेचा आस्वाद घेण्यासाठी वाचकाकडे ती हवी. (कविता रचण्यासाठी कविला जी लागते तिला राजशेखराने 'कारयित्री प्रतिभा' असे म्हटले आहे.)

आपल्या अवती-भवतीची कल्पकतेची काही उदाहरणे आपण पाहूया. आता तुमच्या हातात असलेला 'छात्र प्रबोधन'चा अंक कसा

छापला जातो ते तुम्हाला माहित आहे काय? त्यातल्या मजकुराची अक्षरजुळणी आपण प्रथम संगणकावर करतो. त्याला डी.टी.पी. म्हणतात आणि नंतर ऑफसेट प्रिंटिंग पद्धतीने त्याच्या हजारो प्रती काढतो. काही वर्षांपूर्वी पुस्तकांची छपाई कशी केली जात होती. सध्याच्या पद्धतीमुळे कोणत्या सुधारणा झाल्या? अगदी मुळात छपाईचे तंत्र कोणी शोधले? कसे?.... तुमच्या गावात जर एखादा छापखाना असला तर तिथे जाऊन ह्या प्रश्नांची उत्तरे मिळवा. म्हणजे हस्तलिखित पोथ्यांच्या युगातून झटपट छपाईच्या जमान्यात येण्यासाठी किती जणांची कल्पकता कशी कशी उपयोगी पडली हे तुमच्या लक्षात येईल.

हा लेख लिहीत असताना बॉलपेन वापरले. तुम्हीही हल्ली वापरत असाल. काही वर्षांपूर्वी बहुतेक सगळे फाऊंटन पेन वापरायचे. त्याही पूर्वी दौत, टाक आणि त्याच्याही पूर्वी बोरुची किंवा पक्ष्याच्या पिसाची लेखणी, यातल्या प्रत्येक टप्प्यात कोणकोणत्या

सुधारणा होत गेल्या? तुमच्या घरात किंवा शेजारी-पाजारी कोणी आजोबा-आजी असल्यास त्यांच्याशी गप्पा मारून हे समजावून घ्या.

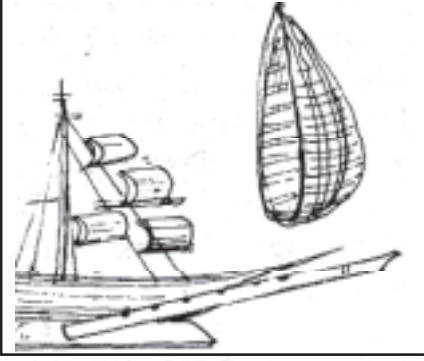
छपाई आणि लेखन ह्यांच्यातल्या कल्पकतेच्या उदाहरणांमध्ये कोणीतरी संशोधक आहेत, अभियंते आहेत. तंत्रज्ञ आहेत. त्यांची माहिती तुम्ही मिळवाल. पण त्यामुळे कदाचित असे वाटेल की कल्पकता ही फक्त संशोधक आणि तंत्रज्ञ यांच्याकडेच असते. पण ते खरे नाही. आपल्या अवती-भवती सर्वसामान्य माणसांच्या साध्या साध्या कृतीमध्येसुद्धा आपल्याला कल्पकता सापडू शकेल.

परंपरागत भारतीय वस्त्रांचेच उदाहरण घ्या ना. फक्त वेगवेगळ्या लांबी-रंदीचे कापड घेऊन, कात्री सुई-दोऱ्याचा अजिबात वापर न करता कोणत्याही आकारमानाच्या स्त्री-पुरुषांना वापरता येतील असे नेसण्याचे किती प्रकार आपल्या पूर्वजांनी शोधले होते! पुरुषांचे धोतर पाहिलेत तर त्यात एकटांगी, दुटांगी असे प्रकार, एकटांगी मध्ये सोगा सोडण्याचे प्रांतोप्रांतीचे भिन्न प्रकार, कोणाचा सोगा पायघोळ, कुणाचा उचलून खांद्यावर टाकायचा आणि घाम पुसण्यासाठी किंवा वारा घेण्यासाठी वापरायचा. तर कुणाचा चक्क झब्ब्याच्या खिशात जाऊन बसणारा. घोड्यावर बसायचे, कबड्डी खेळायचे किंवा पोहायचे असले तर तेच धोतर गुडघ्याच्या वर

घेऊन कसले की गडी तयार. दक्षिणेकडच्या हवामानानुसार धोतराचीच झाली वेष्टी किंवा लुंगी. भरभर चालायचे असले तर चालता चालता त्याच लुंगीची लांबी निम्म्यावर आणायची म्हणजे झाले! डोक्यावर शिरस्त्राण घेऊन वापरायच्या फेट्याचे तरी किती प्रकार! मध्यंतरी दूरदर्शनवर 'सुरभी' कार्यक्रमात नुसत्या राजस्थानमधल्याच फेट्यांचे पाच-पंचवीस प्रकार दाखविले होते. त्या शिवाय शिखांचा वेगळ्या प्रकारचा, महाराष्ट्रातल्या फेट्यांमध्येसुद्धा विदर्भा-पासून कोल्हापूरपर्यंत अनेक प्रकार आढळतात. तशीच गोष्ट स्त्रियांच्या साड्यांची! नऊवारी, सहावारी, गुजराथी, बंगाली, कूर्गी, असे नाना प्रकार! शिवाय संन्याश्यांच्या छाटी अंगाभोवती गुंडाळून मानेमागे तिची गाठ मारण्याचा प्रकारही तुम्ही रामदास स्वामींच्या चित्रात पाहिला असेल. या सगळ्या वस्त्रपध्दतींचा 'फॅशन डिझायनर' कोण होता किंवा होती? कोणालाच माहित नाही. सर्वसामान्य स्त्री-पुरुषांपैकीच काहींनी कल्पकता लढवून वस्त्र अंगाभोवती गुंडाळणे, खोचणे, बांधणे, गाठ मारणे, असे प्रयोग केले असतील आणि त्यातूनच हे प्रकार विकसित झाले असतील. हल्ली मात्र पोशाखातल्या कल्पकतेची केंद्रे भारतात आहेत की भारताबाहेर हे माझ्यापेक्षा तुम्हीच जास्त चांगले सांगू शकाल.

यंत्रयुगातल्या घाऊक उत्पादन-

पध्दतीपासून लांब असलेली अशी कल्पकता आपल्याला भारतातल्या ठिकठिकाणच्या आदिवासींमध्ये दिसते. आपले हे आदिवासी बांधव नुसत्या बांबूपासून अक्षरशः शेकडो वस्तू बनवतात- स्वयंपाक घरातील भांडीकुंडी, मुखवटे, बासरीसारखी वाद्ये, पक्ष्यांचे पिंजरे,

सापळे, मासे पकडण्याची साधने, आसनादिक वस्तु (फर्निचर), शोभेच्या वस्तू असे त्यांचे विविध प्रकार! वनवासीसंबंधीची पुस्तके वाचून किंवा प्रदर्शने व वस्तूसंग्रहालये पाहून तुम्ही ह्या कल्पकतेची माहिती घेऊ शकाल. प्रत्यक्ष वनवासी प्रदेशात जायची संधी मिळाली तर अधिकच उत्तम.

पाककलेतली कल्पकता हा सुध्दा दैनंदिन अनुभवाचा विषय आहे. पाकशास्त्रावरची पुस्तके किंवा महिलांसाठीची नियतकालिके, नुसती वरवर चाळलीत तरी या कल्पकतेची हजारो उदाहरणे तुम्हाला मिळतील. अगदी तुमच्याच स्वयंपाक घरात तुमची आई किंवा ताईसुध्दा

असे नवनवे प्रयोग करित असेल.

वेगवेगळी माणसे झोपताना उशाला काय काय घेतात ह्याचे कधी तुम्ही निरीक्षण केले आहे काय? स्वतःचा हात, दगड, पाट, दप्तर, जाड पुस्तक, बोचके, वळकटी, सुटकेस, झाडाची मुळी, पालथी ठेवलेली टोपली... त्या परिस्थितीनुसार उशीला पर्याय शोधणारी ही कल्पकताच नव्हे काय? बघत राहिले तर कल्पकतेची अशी छोटी छोटी असंख्य उदाहरणे आढळतात. पाऊस लागू नये म्हणून डोक्यावर घमेले पालथे घेऊन जाणारा मुलगा मी पाहिला आहे. वॉशर खराब झाल्यामुळे गळणारा नळ एका घरात सुतळीने घट्ट बांधून ठेवलेला होता!

विद्यार्थिनींच्या एका वसतिगृहात आपापल्या खोलीत स्वयंपाक करण्याची परवानगी नव्हती. मुलींच्या खोल्यांमधून स्टोव्ह किंवा विजेची शेगडी नाही ना कसून तपासले जाई. असे असतानाही एका मुलीच्या खोलीतून ओळीने अनेक दिवस अड्याचे धिरडे (आमलेट) केल्याचा वास यायचा. अधिकारी बाई जाऊन तपासायच्या तर मुलीची न्याहारी झालेली असायची. पण स्वयंपाकाचे काहीही साहित्य आढळायचे नाही. ती मुलगी काय करित असेल असे तुम्हाला वाटते? तिच्याकडे विजेची इस्त्री होती. इस्त्री वापरायला परवानगी होती. ती इस्त्री तापवून उलटी ठेवायची आणि तिच्यावर

अंडे फोडून आमलेट बनवायची! तिचे हे रहस्य कोणालाच शोधता आले नाही तर अशी ही अवती-भवतीची कल्पकता!

या दिवाळीच्या दिवसांमधील रांगोळ्या,

आकाशकंदील, शुभेच्छा पत्रे तुम्ही पाहिली असतील, स्वतः केलीही असतील. दिवाळी अंक, त्यातली व्यंगचित्रे तुम्ही पाहिली असतील. हे सगळे पाहाताना कुठे कुठे कल्पकता दिसते आहे, नवीन कल्पना आढळते आहे, वेगळी युक्ती वापरलेली आहे ह्याचा शोध घेत राहा. एकदा 'भावयित्री प्रतिभा' सजग झाली की तिचे रुपांतर 'कारयित्री प्रतिभे' मध्ये होऊ शकते हे संशोधनाने सिध्द झाले आहे.

***

शुभेच्छापत्र तयार करण्याची स्पर्धा !

द्वितीय क्रमांक

कागदाच्या तुकड्यांचे कोलाज

कु. मधुरा पोटे, विद्यानिकेतन, पिंपरी, पुणे

द्वितीय क्रमांक

कागदाच्या तुकड्यांचे कोलाज

कु. उल्का सरदेसाई, हुजुरपागा, पुणे.

स्वतःच्या क्षमतांची ओळख करून देणारे तंबूतील शिबिर अन् गिरिभ्रमण

‘छात्र प्रबोधन’तर्फे ६ नोव्हेंबर ते १३ नोव्हेंबर या कालावधीत मुलांसाठी पुण्यापासून ६.५ कि.मी. अंतरावर तोरणा किल्ल्याच्या पायथ्याशी कानंद गावामध्ये तर मुलींसाठी पुण्यापासून ५० कि.मी. अंतरावर ‘राजगड’ किल्ल्याच्या कुशीतील विंझर गावामध्ये ४ दिवसांचे तंबूतील शिबिर व वारामती, राजगुरुनगर व पुणे येथील ३४ मुले व ३४ मुली या शिबिरात सहभागी झाल्या होत्या. या शिबिराचा थोडक्यात वृत्तांत मार्गदर्शकांनी संकलित केलेल्या शिबिरार्थींच्या मनोगतांमधून वाचूयात !

मुलींचे शिबिर

उघड्या माळरानावर तंबू ठोकून त्यात राहायचे ही कल्पनाच एकदम भन्नाट वाटली. तसं आमचं हे पहिलंच तंबूतलं शिबिर! तंबू स्वतःचे स्वतःच उभारायचे इथपासून शिबिराला प्रारंभ झाला. तासाभराच्या खटपटीनंतर पहिला तंबू उभा करण्यात यश आले अन् उरलेले तंबू मग झटपट उभे राहिले. स्वतः उभ्या केलेल्या तात्पुरत्या घरात का होईना राहाण्याची मजा काही औरच होती.

शिबिराचा सर्वसाधारण दिनक्रम पुरेसा भरगच्च होता. सकाळी ५.०० वा. उठायचे आवरून प्रसन्न वातावरणात उपासना व्हायची. चेतना, व्यायाम, खेळ झाल्यावर न्याहारी. मग काही व्याख्याने-चर्चासत्रे, जेवण-विश्रांती नंतर अभिव्यक्तीचे विविध कार्यक्रम, सायंकाळी खेळांच्या स्पर्धा, अनुभवकथनाचे कार्यक्रम गप्पा, मनोरंजन, रात्रीचे जेवण, झोप आणि याव्यतिरिक्त भरपूर गप्पा, पद्य म्हणणे, प्रबोधिनीतील अनुभव ऐकणे इ. कितीतरी !

शिबिरातील व्याख्याने प्रामुख्याने ग्रामीण प्रश्नांशी निगडित होती. एक दिवस आम्ही गावागावात मुलींच्या घरी गेलो. त्यांच्याशी गप्पा मारल्या. तेथील काही प्रश्न समजावून घेतले. शिक्षण, अनारोग्य, दारिद्र्य, लहान वयातील लग्ने, घरकाम, अस्वच्छता इ. अनेक प्रश्न आम्हाला जाणवले. १० वी पर्यंत शिकण्यासाठी आम्हाला फारसे कष्ट घ्यावे

लागत नाहीत. पण तेथील गावांमध्ये मात्र मुलींना इतक्या प्रकारची कामे करत शिकावे लागते. आणि पुन्हा १० वी नंतर काय ? हा मोठाच प्रश्न त्यांच्यासमोर उभा असतो. कॉलेजसाठी २० कि.मी. अंतरावर ज्युनियर कॉलेजमध्ये जावे लागते. एक ना दोन अनेक प्रश्नांची गुंतागुंत जाणवली. गावातील सगळ्या मुलींना गोळा करून आम्ही एकत्र कार्यक्रम घेतले. त्यांनी सुरेख भजने म्हटली. आम्हीही वेगवेगळी गाणी म्हटली. आमची बरीच मैत्री झाली.

आम्ही सर्वजण एरवी पथकांमध्ये विभागले गेलो होतो. विविध गावांमधील मुली एका पथकात असल्याने अनेक नवीन ओळखी झाल्या. आम्हाला पथकशः कामे दिली जायची. न्याहारी, भोजन, पाणी, प्रकाश, रक्षण, स्वच्छता, अशी विविध कामे आलटून पालटून प्रत्येक पथकाला करायला मिळायची. रक्षणाची जबाबदारी विशेष असायची. रात्री दर दोन तासांनी रक्षक बदलायचे. इतक्या रात्री अंधारात आम्ही पहिल्यांदाच असा पहारा ठेवत होतो. विलक्षण अनुभव होता. विविध प्रकारच्या पथकशः स्पर्धा होत्या. स्वयंपाक स्पर्धा एक दिवस आम्ही सर्वांनी चुली मांडून स्वयंपाक केला. भात, आमटी, भाजी इ. गोष्टी करण्याचा आमच्यातल्या अनेकांचा पहिलाच अनुभव! आणि तोही धूर नाका-तोंडात जात असतानाचा. पण आमचा स्वयंपाक छानच झाला होता. खाताना स्वतः शिजवलेले खायला खूपच धमाल येत होती नाट्य स्पर्धा, चिट्ठ्यांचा खेळ इ. मुळे शिबिर रंगत होते.

एक दिवस तर मजाच झाली. आम्ही सर्वजण रात्री झोपलो. आणि काही तासांनी (हे आम्हाला नंतर कळले) आम्हाला सगळ्यांना 'चला सकाळचे ५ वाजले, आवरून घ्या' असे सांगून उठवले. अर्धवट झोपेतल्या आम्ही सर्वजण उठून तोंड वगैरे धुतले. उपासना केली. अजून उजाडत का नाही असा प्रश्न मनात पडलेला असतानाही तसेच चंद्रप्रकाशात व्यायामाला सुरुवात केली अन् मग मात्र न राहवून एका ताईने रात्रीचा १ वाजला आहे. आता परत सर्वजणी झोपा.' अशी गंमत केली.

अनुभव कथनाचे सत्र असे दीर्घकाळ लक्षात राहाणारे ठरले. उत्तमता व निर्भयता या व्यक्तिमत्त्वातील अत्यंत आवश्यक अशा गुणांवर बोलता बोलता सुवर्णाताई, अनघाताई यांनी त्यांचे गुरखा आंदोलन, राजस्थान पंजाब दौरे व तेथील अनुभव, दारूबंदीचे अनुभव इ. मधून आम्हाला खिळवून ठेवले. नलूताईनी प्रबोधिनीतील त्यांचे अनुभव इतके जीवंतपणे मांडले की आम्हा सर्वजणींना प्रबोधिनी एकदम जवळची वाटू लागली. शिबिर काळात प्रबोधिनीतील अनेक गीते आम्ही शिकलो व वेळ मिळेल तेव्हा प्रसंगी रात्री जागूनही ती पुन्हा पुन्हा म्हटली. आमच्या मार्गदर्शिका म्हणून बरोबर असलेल्या तायांशी (आमच्यापेक्षा ५-७ वर्षांनीच मोठ्या होत्या.) आम्ही खूप गप्पा मारल्या. त्यांच्याकडून प्रबोधिनी बद्दल, तेथील उपक्रमांबद्दल खूप ऐकले, आपल्याही गावात असे काही उपक्रम करावेत असे मनात येऊन गेले. दिवसभरातला मोकळा वेळ अशा गप्पांनी रंगत असे. शिबिरात शिस्त होती पण शिस्तीचा बाऊ, बडगा नव्हता.

शिबिर रंगत असतानाच ते संपल्याची जाणीव झाली आणि राजगडाकडे पदभ्रमणाला प्रारंभही झाला. रोज तंबूमधून दिसणारा अजस्र राजगड आम्हाला दमवत होता. जणू शारीरिक क्षमतांची कसोटीच पाहात होता. रडत-खडत धापा टाकत अखेर ताईनी दिलेल्या

प्रोत्साहनाने व आमच्या मानसिक ताकदीवर आम्ही राजगडावर चढलो. तेथील संजीवनी, सुवेळा, पद्यावती माची अप्रतीम बांधकाम, तेथील अवर्णनीय सूर्योदय व सूर्यास्त याचा केवळ अनुभवच प्रत्येकाने घ्यायला हवा. राजगडावरून एक मुक्काम करून आम्ही पुण्याला परतलो. भरपूर दमणुकीनंतरची गाढ झोप काय असते याचा अनुभव त्या दिवशी आला. पुण्यामध्ये दुसऱ्या दिवशी सकाळ ऑफिसमध्ये जाऊन वृत्तपत्रांचे काम कसे चालते बातम्या कशा येतात इ. सविस्तर माहिती घेतली. शनिवार वाडा, राजा केळकर संग्रहालय, पर्वती इ. ही बघितले.

७ दिवसांच्या शिबिराचे इतक्या थोड्या जागेत लेखन करणे म्हणजे शिबिरावर अन्यायच होणार आहे. पण यातून अनेकांपर्यंत शिबिराची झलक पोहोचवी, या शिबिरात जायला मिळाले नाही याची चुटपुट लागावी आणि पुढच्या शिबिरात यायचे नक्की ठरावे यासाठी या छोट्याशा निवेदनाचा उपयोग होईल. आम्हा सर्वांना हे ७ दिवसांचे शिबिर वर्षानुवर्षे लक्षात राहील. एवढे निश्चित!

मुलांचे शिबिर

आम्ही ६ तारखेला टूकचा प्रवास करत कानंद गावात येऊन पोहोचलो. तंबू उभारून शिबिराला प्रारंभही झाला. जवळच कानंद नावाची छान नदी होती. तिच्यात मनसोक्त अंघोळ केली आणि आम्ही पुरते शिबिरमय झालो. गावाच्या बाहेर भैरोबाच्या विस्तीर्ण माळावर आमचा मुक्काम होता. सर्वसाधारण शिबिराचा कार्यक्रम दोन्ही शिबिरांचा सारखाच होता. उपासना-व्यायाम, खेळ, न्याहारी ग्रामीण प्रश्नांवर व्याख्यान-अंघोळ-जेवण-अभिव्यक्ती-खेळांच्या स्पर्धा-अनुभव कथन जेवण-मनोरंजन-झोप. ग्रामीण प्रश्नांची व्याख्यानांमधून झालेली ओळख आणि गावागावांमध्ये जाऊन गावकऱ्यांशी आमच्याच वयाच्या मुलांशी बोलताना त्याची सत्यता आतमध्ये जाऊन भिडली. शेतात जाऊन भात कापणीची कामेही

केली. मुलांबरोबर खेळलो. त्यांना शिबिरात घेऊन आलो. त्यांच्याबरोबर गाणी म्हटली. ४ गावांमधील ६० मुले आणि आम्ही ३४ मुले असा छान कार्यक्रम शिबिरस्थळी झाला. 'सारखी लायकी नको बढायकी' या गाण्याने सर्वच जण धुंद झाले. आदर्श गावाची प्रतिकृती ही आमची त्या निमित्ताने तयार केली होती. या सर्वांमधून ग्रामीण भागाशी खूपच जवळीक निर्माण झाली. गावातील माणूसकी, आपलेपणा, विशेषत्वाने जाणवला, भावला.

शिबिरातील इतर उपक्रम, स्पर्धा यामुळे शिबिरातील रंगत वाढत होती. अनुभवकथनाच्या सत्रातून मोठ्यांचे अनुभव खूप काही उत्साह, प्रेरणा देणारे होते. स्वयंपाकाची अवीट गोडी पहिल्यांदाच चाखायला मिळाली. रात्रीचे रक्षण कोल्हेकुईच्या आवाजात भीती आणि जबाबदारीच्या संमिश्र मनस्थितीत खूप काही शिकवून गेले. नदीतले पोहणे, डुंबणे, दिवसभराचा ताण दिसायला लावायचे. रात्रीचे स्वच्छ चंद्रप्रकाशातील जेवणही असेच असेच अनोखे वाटायचे. शिबिरातच एक दिवस सकाळी पाच वाजता आम्ही तोरण्यावर चढायला सुरुवात केली. उपासना करून ११.३० पर्यंत आम्ही परत तंबूमध्ये आलो. इतका वेळ न खाता राहणं जमू शकतं अशी प्रचीती आली.

शिबिर संपवून आम्ही राजगडाकडे कूच केले. तसं अंतर सुमारे ३५ कि.मी. होतं. खांद्यावर सामानही बरंच होते. डोक्यावर ऊनही मी म्हणत होतं. प्रारंभीच्या रुळलेल्या पायवाटेनंतर रस्ताही अनोळखीच होता. या सर्व परिस्थितीतही आम्ही मजल-दर मजल करत कोकण कड्याच्या माथ्यावर सायं ५.०० वाजता पोहोचलो. १ ते १॥ हजार फूट खाली उतरायचे होते. दगड- धोंड्यांवरून सरळ उतार उतरत असतानाच अंधार पडायला लागला होता. मुक्कामापर्यंत पोहोचायला अजून खूप अंतर चालत जायचे होते. अंधारातील ती भटकती विलक्षण होती. रात्री ८.०० वाजता आम्ही मुक्कामाच्या गावी पोहोचलो. १० तास

चालणे झाले होते. आयुष्यात पहिल्यांदाच इतके सलग चाललो होतो. देवळातली रात्रीची झोप आणि झोपेपूर्वीचे पिठले भाताचे जेवणही झकास झाले. दुसऱ्या दिवशी सकाळी ताजेतवाने होऊन जवळच असलेला 'वाळककॉड' येथे गेलो. तेथे नदीच्या पात्रातच मोठमोठी कुंड तयार झाली आहेत. भरपूर मोठे मासे तेथे आहेत. तेथे अंधोळ करून रायगडाला वळसा घालत घालत सायं.४.०० वाजता रायगडावरील चित दरवाज्यापाशी पोहोचलो. येथील गुहेत विश्रांती घेत बरोबरची चिवड्याची पाकिटे संपवली. अन् मग न थांबता रायगड चढून हिरकणी बुरुजावरून सूर्यास्ताचे अप्रतीम दृश्य पाहिले. दोन दिवसांचा सगळा थकवा त्या दृश्याने कुठल्या कुठे पळवून लावला. खिचडी, शिरा, पुरणपोळी, पराठे इ. चा समाचार घेत दुसऱ्या दिवशी संपूर्ण गड बघितला. शिवाजी महाराजांच्या समाधीपाशी डोळे पाणावले. शिवाजी महाराजांना मुजरा करून आम्ही गड उतरलो आणि पुण्याला सुध्दा परतलो.

या शिबिरांमधून मुलामुलींनी कष्टातला आनंद अनुभवला, स्वतःमधील क्षमतांची प्रचीती अनुभवली अडचणीच्या परिस्थितीशी जुळवून घेताना, प्रसंगी दोन हात करताना येणारी मजा अनुभवली. अनेक मित्रमैत्रिणी मिळाल्या. प्रबोधिनीचा जवळून परिचय करून घेतला, आत्मविश्वास मिळवला. काही वेगळे करून दाखविण्याची आकांक्षा मनात बाळगून 'अभ्यास देशास्थितीचा समतोल चालो' असे म्हणता म्हणता सर्व शिबिरार्थी आपापल्या घरी परतले, अनुभवांची शिदोरी बरोबर घेऊन! ७ दिवसात आपण खूप काही मिळवले या समाधानात आणि खूप काही अजून प्रबोधिनीतून मिळविण्यासाठी पुन्हा पुन्हा प्रबोधिनीत यायचे ठरवून! आम्हाला खात्री आहे प्रबोधिनीच्या यापुढील शिबिरांना अनेकजण याल आणि आपापली अनुभवांची ऑजळ भरभरून घेऊन जाल अनेकार्पित पोहोचविण्यासाठी!!

* * *

थंडीचे दिवस म्हणजे उत्साहाचे, चैतन्याचे दिवस! पहाट होते तीच मुळी गुलाबी थंडीने. अंथरुण सोडून मोकळ्या हवेत आले की साहजिकच सर्वांची हातपाय हालवून उड्या मारून थंडीशी सामना करावा अशी भावना निर्माण होते. निसर्गातील प्रसन्नता, चैतन्य नकळत आपल्यामध्ये प्रवेश करते. हे चैतन्य शरीरात साठवून ठेवण्यासाठी थंडीमध्ये प्रत्येकाने भरपूर व्यायाम केला पाहिजे. त्याचबरोबर भरपूर सकस आहार घेऊन हिवाळ्यात शरीर कमावले पाहिजे.

व्यायाम म्हणजे खेळ नव्हे

‘व्यायाम म्हणजे फक्त भरपूर खेळणे’ अशी चुकीची समजूत अनेकांमध्ये असते. खरं तर खेळताना अनेक अवयवांना व्यायाम होतो. पण व्यायाम म्हणजे खेळ नव्हे. काही शारीरिक कौशल्यांच्या आधारे एकएकट्यात किंवा गटागटात चढाओढ लावणे म्हणजे खेळ; तर

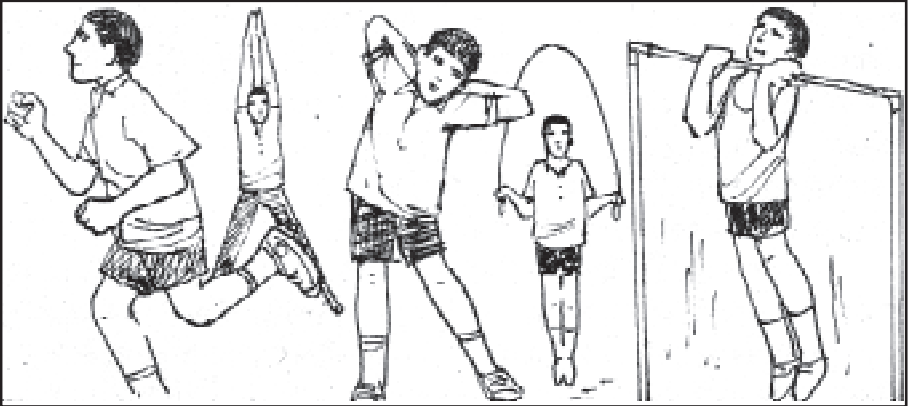
शरीराच्या विविध क्षमता वाढविण्यासाठी केलेली सुयोग्य हालचाल म्हणजे व्यायाम होय.

योग्य व्यायाम कोणता?

पळणे की चालणे? सायकल चालविणे की पोहोणे? सूर्यनमस्कार, आसने की जोर बैठका? शहाण्याने हा वाद मनातही आणू नये कारण सगळेच व्यायाम चांगले असतात. व्यक्तिपरत्वे व गरजेनुसार त्यातील योग्य प्रकारांची योग्य वेळा निवड करावी लागते. प्रत्येक व्यायाम प्रकाराचे काही फायदे-तोटे अन् मर्यादा आहेत. त्या समजावून घेत उपलब्ध परिसर, साधन सामग्री व शरीराची गरज लक्षात घेऊन व्यायामाला प्रारंभ करावा.

व्यायामापूर्वी हे लक्षात घ्या!

१) विद्यार्थ्यांनी सकाळी (शक्यतो सूर्योदयापूर्वी) पाऊण ते एक तास व्यायाम करावा व सायंकाळी मोकळ्या हवेत तासभर तरी खेळावे.

२) वय आणि शक्तीच्या मानाने व्यायामाच्या विविध प्रकारांची संख्या वाढवावी. दर आठवड्यास व्यायामाचे प्रमाण थोडेथोडे वाढवावे.

३) व्यायाम करित असताना नियमित, तालबद्ध श्वासोच्छ्वास करावा.

४) व्यायाम करताना कपडे सैल व सुटसुटीत असावेत. नाजूक अवयवांचे रक्षण करण्यासाठी आवश्यक ते घट्ट कपडे वापरावेत.

५) व्यायाम करताना कपाळावर व छातीवर पुरेसा घाम येऊ लागला व थकल्यासारखे वाटले म्हणजे त्या वेळचा व्यायाम बंद करावा. व्यायामानंतर आलेला घाम पंचाने अथवा टॉवेलने पुसून घ्यावा व लगेच गरम कपडे घालावेत. व्यायामानंतर अंगाला गार वारं लागू देऊ नये.

६) व्यायाम करताना त्या त्या व्यायामावर व त्या व्यायामामुळे ज्या स्नायूंना व्यायाम होणार आहे त्यावर आपले मन एकाग्र करून व्यायाम करावा. आपले चित्त व्यायामात असावे.

७) हिवाळ्यात व्यायामापूर्वी स्नान करावे.

८) प्रत्येक आठवड्यात एक दिवस रोजचा व्यायाम बंद ठेवून विश्रांती घ्यावी. रोज न करता येणारे (१५-२९ कि.मी. सायकलिंग, ५-७ कि.मी. पळणे, डोंगर चढणे, पोहणे इ.) व्यायाम या दिवशी करावयास हरकत नाही. शक्य असेल तर रोज अथवा विश्रांतीच्या दिवशी सर्वांगाला सरसू अथवा तीळाचे (अथवा खोबरेल) तेल लावून मालीश करावे व अर्ध्या तासाने गरम पाण्याने स्नान करावे.

व्यायाम सर्वसाधारण वेळापत्रक

(उपलब्ध जागेनुसार व स्वतःच्या प्रकृतीनुसार प्रकार बदलू शकतील.)

- पळणे २ ते ३ मिनिटे.
- चेतना व्यायाम, शरीर मोकळे करण्याचे व्यायाम प्रकार - मानेपासून पायापर्यंत सर्व सांधे विविध दिशांनी फिरवून मोकळे करून घेणे. म्हणजे पुढील व्यायाम प्रकार करताना उसण भरणे, लचकणे, स्नायू आखडणे इ. प्रकार होणार नाहीत.
- पळणे : ५ ते १० मिनिटे - १ कि.मी. ते ३ कि.मी.
- विविध स्नायूंना ताण देणारे व्यायाम प्रकार करावेत. जोर, बैठका, डीप्स, सीट अप्स, दोरीवरच्या उड्या, १०० मीटर वेगवान धावणे (स्प्रिंट), पुल अप्स इ. प्रकारच्या व्यायामांमधून विविध स्नायूंना बळकटी येते. त्यांची संख्या हळूहळू वाढवत न्यावी. याव्यतिरिक्त सूर्यनमस्कार व योगासनांचा व्यायामही जरूर करावा. फक्त वरील प्रकारचा व्यायाम आणि योगासने एकत्र करू नयेत.

समतोल व्यायाम हवा

शरीर तंदुरुस्त असायला हवे असेल तर केवळ एकाच प्रकारचा, विशिष्ट स्नायूंना व्यायाम होईल एवढाच व्यायाम रोज करून चालणार नाही. ताकद, रग, दम, चपळता, लवचिकता, गतिमानता, तोल हे सर्व शारीरिक तंदुरुस्तीचे महत्त्वाचे घटक आहेत. एकाच दिवशी या सर्व घटकांसाठी व्यायाम करता येईलच असे नाही.

पण रोज एकेका घटकांसाठीचा जास्त व्यायाम करता येऊ शकेल. उदा. दम वाढविण्यासाठी एखाद दिवशी ५-६ कि.मी. पळणे, दोरीच्या हजार उड्या इ. करता येतील. रोज दोरीच्या हजार उड्या मारायला वेळ मिळेलच असे नाही. रोज १००-२०० उड्या ह्या रोजच्या नियमित व्यायामाचा भाग असेल.

आठवड्याच्या व्यायामातून शरीरातील विविध स्नायूंना पुरेसा ताण मिळेल, त्यांची ताकद वाढेल, शरीर अधिक लवचिक व चपळ होईल यासाठी शिक्षक, व्यायामपटू, क्रीडापटू यांच्या मदतीने, मार्गदर्शनाने जाणीवपूर्वक प्रयत्न करायला हवेत.

सकस आहाराची जोड हवी

व्यायामाबरोबरच आहारही महत्त्वाचा आहे. हिवाळ्यामध्ये प्रथिने व स्निग्ध पदार्थांचे प्रमाण आपल्या आहारात अधिक असावे. सोयाबीनचे पीठ दुधात कालवून दूध घ्यावे. २-३ चमचे उडदाची डाळ १०-१२ कच्चे शेंगदाणे एकत्र रोज रात्री पाण्यात भिजत ठेवावेत. सकाळी व्यायामानंतर १५-२० मिनिटांनी ते खावेत. आठवड्यातून २-३ अर्धी मूठ मोड आलेली कडधान्ये (कच्ची) खावीत. या सर्वांतून पुरेसा सकस आहार शरीरात जाईल. मुद्दाम महागडे टॉनिक आणि कृत्रिमरीत्या तयार केलेल्या तथाकथित जीवनसत्वयुक्त पावडरी घेण्याची मुळीच गरज नाही.

अशा रीतीने भरपूर व्यायाम अन् सकस आहार यातून आपले शरीर तंदुरुस्त आणि काटक

व्हायला हवे. देवाने आपल्याला फुकट दिलेली शरीर ही अमूल्य देणगी सहजासहजी वाया जाऊ द्यायची नाही. आयुष्यात मोठमोठी कामे उभी करण्यासाठी आत्ताच प्रयत्नांना प्रारंभ करायला हवा. थंडीत जाड रज्या घेऊन ८-८ वाजेपर्यंत झोपून मिळणारा क्षणिक आनंद बाजूला ठेवून पहाटे प्रसन्न वातावरणात व्यायाम करून दीर्घकाल टिकणारी शरीरसंपदा निर्माण करूयात. उज्ज्वल राष्ट्रउभारणीसाठी ते नितांत आवश्यक आहे. २१ व्या शतकातील भारताला आपण सुदृढ नागरिक बनून प्रगतीपथावर नेणार की रोगट, आजारी, ३० व्या वर्षीच म्हातारे झालेले नागरिक बनून रसातळाला नेणार हे तुमच्या व्यायामावर ठरणार आहे.

आळस सोडून व्यायामाला लागू. तुम्हाला सुचेल तो, जमेल तो व्यायाम सुरू करा. शिक्षकांची मदत घेत त्यामध्ये नेमकेपणा आणत स्वतःबरोबर अनेकांना व्यायाम सहभागी करून घ्या. कष्टातील शरीराला ताण देण्यातील मजा अनुभवून तर पाहा. सलग ८ दिवस व्यायाम झाला की आम्हाला जरूर कळवा. आम्ही तुम्हाला तुमच्या वयाला किती व्यायाम हवा, शारीरिक तंदुरुस्तीचे निकष असलेला गेल्या वर्षीच्या अंकात प्रसिद्ध झालेला एक तक्ता पाठवू व्यायाम-आहारासंबंधी कोणतेही प्रश्न असल्यास जरूर विचारा. शक्य असल्यास प्रत्येकाला स्वतंत्रपणे अथवा एकत्रितपणे पुढील अंकांमधून त्याची उत्तरे दिली जातील.

* * *

(पान ७ वरून पुढे चालू)

नजरेनं इकडंतिकडं पाहात विश्रांतीसाठी त्यानं फळीला आपलं बुड टेकवताच तो फळीसह खड्ड्यात पडला. बंदुकीचा वापर न करता शिकाऱ्यांनी कस्तुरीमृगाच्या शिकारीची नामी शककल शोधून काढली होती. कुणाला सुगावा लागून न देता अशाप्रकारे ते गुपचूप कस्तुरीमृगाची शिकार साधत होते. एकाच ठिकाणी विश्रांती घेण्याच्या कस्तुरीमृगाच्या निरागस स्वभावाचा फायदा उठवीत होते. त्यासाठी त्यांची विश्रांतीस्थाने शोधत फिरत होते. साऱ्या गोष्टीचा प्रकाश मंगलसिंगच्या डोक्यात पडला.

कस्तुरीमृग खड्ड्यात पडलेला पाहून मंगलसिंग पट्टकन उठला. शिकारी यायच्या आत खड्ड्यात उतरला. घाबरलेल्या कस्तुरीमृगाच्या पाठीवरून त्याने हात फिरवला. महत्प्रयासानं तेरा किलो वजनाच्या कस्तुरीमृगाला हातानं उचलून खड्ड्याबाहेर पडायला त्यानं मदत केली. कस्तुरीमृग सतत पाय झाडत होता. त्याच्या खुराच्या तडाख्याचा चांगलाच मार मंगलसिंगाला बसला. कस्तुरीमृग खड्ड्याबाहेर पडताच जीवाच्या आकांतानं पळाला. पण त्या पुरुषभर उंचीच्या खड्ड्यांतून मंगलसिंगला बाहेर येता येईना. कस्तुरीमृग सुटला पण मंगलसिंग खड्ड्यात अडकून पडला. थोड्या वेळात चार शिकारी तेथे पोहचले. खड्ड्यावर फळकूट नाही हे पाहून ते आनंदले. कस्तुरीमृग खड्ड्यात सापडल्याचा आनंद त्यांना झाला. परंतु खड्ड्यात डोकावल्यावर तेथे कस्तुरीमृगाऐवजी मेंढपाळ

मंगलसिंग व कस्तुरीमृग

पाहून ते चक्रावले.

“तू इथं खड्ड्यात कसा ?”

एका मिशिवाल्या शिकाऱ्याने त्याला दरडावलं.

ते आडदांड उग्र चेहऱ्याचे शिकारी पाहून मंगलसिंग मनातून चरकला. परंतु हिमतीनं व युक्तीनं तोंड द्यायचं ठरवून मंगलसिंग चेहऱ्यावर नम्र भाव आणीत निर्भयपणे उत्तरला,

“साब, माझी एक बकरी इकडं पळत आली. फळीला धडकून खड्ड्यात पडली. तिला बाहेर काढायला खड्ड्यात उतरलो. बकरी बाहेर निघाली पण मी अडकून पडलो.

मंगलसिंगचा युक्तिवाद त्यांना सत्य वाटून पटला. पण त्याला बाहेर काढण्यास मदत न करताच दुसरा शिकार म्हणाला,

“तुला इकडं कस्तुरीमृग दिसला का ?”

मंगलसिंग उत्तरला, मला रोजच कस्तुरीमृग दिसतात.”

तिसऱ्या शिकाऱ्यानं विचारलं “आम्हाला दाखवशील काय ?”

मंगलसिंग वैतागला.

“अगोदर मला बाहेर तर काढा. सगळं दाखवतो. त्यांची विश्रांतीस्थळंही दाखवतो.” असं म्हणताच त्यांनी मंगलसिंगाला हाताचा आधार देऊन खड्ड्याबाहेर काढलं. त्यांनी मंगलसिंगला नाव गाव विचारलं. पण हुशार मंगलसिंगानं खोटं नाव गाव सांगून शिकाऱ्यांना बनवलं. मात्र कस्तुरीमृग कोठे विश्रांती घेतात ती ठिकाणं त्यांना फिरून दाखवली. पूर्वीच्या खड्ड्याच्या ठिकाणी आता कस्तुरीमृग येणार

नाही असं समजून शिकाऱ्यांनी मंगलसिंगनं सांगितलेल्या ठिकाणी खड्डा खणून सापळा लावण्याचे ठरविले. आपल्या आपल्या कॅंपवर कुदळ, फावडं आणण्यासाठी ते गेले. जाताना बक्षिसी म्हणून पाच रुपयाची नोट त्यांनी मंगलसिंगच्या हातावर ठेवली. मंगलसिंगनं ती कोटाच्या खिशात टाकली.

शिकारी गेल्यावर मंगलसिंगनं आपली भाकर खाल्ली. त्याला आता दम धरवेना. बकऱ्या गोळा करून लवकरच तो मंडलला आला. बकऱ्या घराच्या आवारात बसवून तो निघाला. त्याचे वडील चमोलीला काही कामाकरता घोड्यावर बसून येत होते. गावातल्या एका घोड्याचे मालकाला शिकाऱ्याने दिलेले पाच रुपये मंगलसिंगने दिले. कांचूलाखर्फला जाण्यासाठी दौडण्यासाठी त्याची घोडी घेतली. घोडीवर बसून तो कांचूलाखर्फला गेला. तेथील वनाधिकाऱ्यांना शिकार चोरट्यांची सारी इत्यंभूत माहिती सांगितली.

वनाधिकाऱ्यांनी लगेच त्यांना पकडण्याची

मोहीम आखली. सकाळी मंगलसिंग बरोबर वनरक्षक पाठविण्याचे त्याने ठरविले. कांचूलाखर्फला खबर पोहोचवून दिवस मावळायला मंगलसिंग घोडी दामटवीत मंडलला आला.

सकाळी आठ वनरक्षक मंडलला आले. वनरक्षकांनी खाकी पोशाख न घालता मुद्दाम मेंढपाळांचा पोशाख केला होता. शस्त्रे, काठ्या व बेड्या त्यांनी बरोबर घेतल्या होत्या. दुपारी बारा वाजता ते पहाडात पोहोचले. मंगलसिंगने दाखविलेल्या ठिकाणी दबा धरून बसले. शिकाऱ्यांनी तेथील कस्तुरीमृगाचं नैसर्गिक विश्रंतीस्थान उद्ध्वस्त केलं होतं. कस्तुरीमृगाला पकडण्यासाठी त्याजागी खड्डा खणून मातीत फळी उभी केली होती. अलीकडं वनरक्षक शिकाऱ्यांना पकडण्यासाठी दबा धरून बसले होते. तर पलीकडं एका घळीत कस्तुरीमृगाला पकडण्यासाठी शिकारी दबून बसले होते. दाट झाडाझुडपांमुळं कुणी कुणाला दिसत नव्हतं. कुणाची कुणाला चाहूल लागली

नव्हती. त्या बाबतीत वनरक्षकांनी खास खबरदारी पाळली होती.

दुपारचे दोन वाजले. एक कस्तुरीमृग टणाटण उड्या मारीत विश्रांतीस्थानाजवळ आला. कुठं धोका नसल्याचं पाहून फळीला टेकायला जाताच तो फळीबरोबर खड्ड्यात पडला. थोड्याच वेळात काही शिकारी तिथं आले. दोघे खड्ड्यात उतरले. कस्तुरीमृगाचं पोट कापून त्याच्या बेंबीखालची कस्तुरीनी गाठ बाहेर काढण्यासाठी एकानं धारदार चाकू बाहेर काढला. तोच मंगलसिंगासह सारे वनरक्षक धावले. झडप घालून त्यांनी खड्ड्याबाहेर उभे असलेल्या दोघे शिकार्यांना पकडलं. त्यांच्या हातात बेड्या ठोकल्या. अचानक घडलेला हा प्रकार पाहून खड्ड्यात उतरलेले दोघे शिकारी गर्भगळीत झाले. त्यांनी प्रसंगावधान राखून खड्ड्यातून वनरक्षकांवर चाकू फेकला. त्याचा नेम एका वनरक्षकानं चुकवला. आपल्या खिशातलं नकली पिस्तुल वनरक्षकानं त्याच्यावर रोखलं. त्यावेळी ते दोघे शरण आले. वनरक्षकांनी त्यांना खड्ड्यातून बाहेर काढून त्यांच्या हातात बेड्या ठोकल्या. वनरक्षकांशेजारी उभ्या असलेल्या मंगलसिंगला शिकार्यांनी पाहिलं. या पोरानं अखेर आपला घात केला म्हणून त्याच्यावर जळजळीत कटाक्ष टाकीत शिकार्यांचा नेता गरजला.

“साल्या, तू आम्हाला दगा दिलास. तुझे हातपाय मोडून टाकतो.” असं म्हणत तो मंगलसिंगावर धावला पण वनरक्षकानं त्याला एक सणसणीत लगावली तेव्हा त्याचा आवेश गळून पडला.

खड्ड्यात पडलेल्या कस्तुरी मृगाला वनरक्षकांनी बाहेर काढून त्याला मुक्त केले. दोघांच्या मुसक्या बांधून गोपेश्वराच्या पोलिसचौकीत नेलं. तिथं पंचनामा करून तक्रार नोंदवली. नंतर चमोलीला कोर्टापुढं उभं करून रिमांड घेतला. त्यांची चौकशी करण्यात आली. जोशीमठला कस्तुरीच्या चोरट्या व्यापाराचा त्यांचा मोठा अड्डा होता. तेथे छापा घालण्यात आला. त्यात वीस बंदुका व गावठी पिस्तुले सापडली. त्या चोरट्या शिकार्यांची २० जणांची टोळी होती. साऱ्यांना अटक करून त्यांच्यावर कस्तुरीमृगाच्या बेकायदेशीर चोरट्या शिकारीचे गुन्हे दाखल करण्यात आले.

कस्तुरीमृगाची चोरटी शिकार करणाऱ्या मोठ्या टोळीचा शोध लावला. साऱ्यांना पकडण्यात आलं. त्याचं सारं श्रेय मंगलसिंगला देण्यात आलं. वन्य प्राणी विभागाच्या वतीने त्याचा खास पारितोषिक देऊन गौरव करण्यात आला. एवढेच नव्हे तर कांचूलखर्फच्या केदारनाथ कस्तुरीमृग पालन केंद्रात मृगपाल म्हणून त्याची नेमणूक झाली. या कामावर रुजू होताच तेथे त्याचा रामू त्याला भेटला. रामूच्या सहवासात राहायला मिळालं म्हणून त्याचा आनंद गगनात मावेनासा झाला. आता मंगलसिंग पोटच्या पोरसारखी कस्तुरीमृगावर माया करत आहे. त्याची सेवा करत आहे. डोळ्यात तेल घालून त्यांचं रक्षण व मोठ्या काळजीने संवर्धन करीत आहे. चार भिंतीतल्या शाळेतून पळालेला मंगलचा साहसी मंगलसिंग कस्तुरीमृगांचा पालक बनला आहे. निसर्गप्रेमी मेंढपाळ कस्तुरीमृगपाल झाला.

***

तेव्हाचे शिक्षण आताचे यश

‘चुकलेली गणिते... काही सूत्रे... काही समीकरणे’ – भाग २

– अविनाश धर्माधिकारी

‘नाही’ चं होय’ कसं करायचं असतं याचं एक गणित मागच्या अंकात पाहिलं. आता ‘नाही’चं होय’ करायचा ज्यांना निश्चय करायचा आहे, त्यांना आणखीन एक चक्रमसारखं गणित सोडवायला लागतं. १०० टक्क्यांची विभागणी कशी करतात माहीत आहे का तुम्हाला ? ते चक्रम सारखं गणित म्हणजे १०% इन्सिपरेशन आणि ९०% परस्पिरेशन’. ‘१०% प्रेरणा आणि ९०% घाम-कष्ट’ असं ते गणित आहे. मनामधली तीव्र प्रेरणा ही १०% ची ! मी हे करून दाखवीन, माझं देशप्रश्नांशी नातं आहे. त्यातलं मला ज्यातलं कळतं त्याच्यात मी माझ्या आयुष्यामध्ये भर घालीन. प्रत्यक्ष काहीतरी करून दाखवीन, नुसता बडबडत राहणार नाही. हे सगळं मिळतं म्हणजे १०% उरलेले ९०% म्हणजे कष्ट आणि घामाचे! ते आम्ही डोळ्यांसमोर पाहात होतो. दिवस-रात्र अप्पा आणि त्यांचे सहकारी कसे काम करत बसत. आज मी हे आनंदाने म्हणू शकतो की कार्यकर्ता म्हणून काम करतानाची आधीची वर्ष आणि आज शासनामध्ये काम करतानासुद्धा १०% प्रेरणा व ९०% कष्ट आणि घाम याच्या आधारावर एक विशेष यश मिळवता येतं. प्रशासकीय क्षेत्रातले छोटे,

छोटे, मोठे मोठे प्रयोग करून दाखवता येतात.

आता असं व्यापक काम करायचं म्हणजे मनोवृत्तीही व्यापक पाहिजे आणि तुमचा आवाका मोठा पाहिजे. माणसाला झापडं लावून चालत नाही. संकुचित होऊन चालत नाही. चार माणसं एकत्र असतात तिथे विचारांचे मतभेद तर असणारच पण अशा सगळ्यांना बरोबर घेऊन आमच्या सर्वांच्या कामाची बेरीज किंवा गुणाकार करत पुढं सरकायचं आहे. अप्पा एक सूत्र म्हणत असत की ‘एका म्यानामध्ये शंभर तलवारी मावल्या पाहिजेत.’ बुद्धिमान, या आपल्या देशासाठी समर्पण करणारी व्यक्तिमत्त्वं ही तलवारीसारखी असतात. धारधार! पण काही वेळा ती त्यांची बुद्धी, आपण म्हणजे फार त्यागी आहोत या कल्पनांच्यामुळे अहंकार फुलून बसते आणि मग तलवारनं परिस्थितीवर घाव घालण्याऐवजी, त्या तलवारी एकमेकांवर चालू लागतात. अप्पा म्हणायचे ‘आमचा परस्पर समजूतदारपणा’ व ‘आम्ही एका कार्याचे पालखी धारण करणारे भोई आहोत’ ही जाणीव इतकी पाहिजे की त्या अर्थाने एका म्यानामध्ये शंभर शंभर तलवारी बसल्या पाहिजेत आणि त्यांची धारही एकमेकांचा छेद करणारी असता कामा नये. हे तर झालं एका

संघटनेत काम करताना. आज शासनात काम करतानासुद्धा खरं म्हणजे तन्हा तन्हांच्या पार्श्वभूमीची माणसं असतात. त्यांचे विचार भिन्न असतात, हे सगळे मिळून आम्ही शासकीय कर्मचारी अधिकारी असतो आणि छोट्या छोट्या एखाद्या युनिटचे आम्ही प्रमुख असतो. इथे आम्ही संकुचित अहंकार जोपासून चालणार नाही. आपल्याला याच पाच-पन्नास माणसांना बरोबर घेऊन पुढे सरकायचं आहे. आणि याच माणसांना बरोबर घेऊन लोकाभिमुख प्रशासनाचे, स्वच्छ प्रशासनाचे धडे घालून द्यायचे आहेत. ही सर्वाना बरोबर घेऊन पुढे जाण्याची कला शिकलो आणखीन एका सुत्रामध्ये ते सूत्र होतं We want to build bridges across different denominations. विविध प्रकारच्या विचारधारा, व्यक्ती, संस्था, चळवळी, संघटना यांच्यापर्यंत पोहोचण्याचे पूल बांधायचे we want to build bridge म्हणजे मतभेदांची खाई आपली कायमच ठेवायची, त्यातून नुसतं एकमेकांशी भांडत आम्ही कोलमडून पडतो असं नको आहे. तर आम्ही कार्याचा अंतिम हेतू, उद्दिष्ट लक्षात ठेवून आमचे मतभेद भले अनेकदा विरुद्ध प्रकारचे असतो ते बाजूला ठेवून एकत्र काम करता आलं पाहिजे हे ते महत्त्वाचे सूत्र! प्रबोधिनीच्या सगळ्या शिकण्यामध्ये भारत, राष्ट्रवाद याचा सगळ्याचा आग्रह होता. भारतीय परंपरांचा एक उज्ज्वल असा स्वीकार

होता. पण त्याचा अर्थ वेगळे विचार, वेगळी विचारधारा किंवा अगदी परके लोक यांच्याबद्दलची कधी शत्रूत्व नसायचं. एक प्रकारे गांधीजींची जी शिकवण होती की 'ब्रिटिशांविरुद्ध लढायचे आणि ब्रिटिशांबद्दल द्वेष नाही बाळगायचा.' त्याचंच संस्थेच्या अंतर्गत एक छोटं रूप आम्ही पाहत होते. ग्रामीण विकासाच्या कामामध्ये भाग घेत असताना, ख्रिश्चन मिशनऱ्यांच्या बरोबर काम करायचा आम्हाला प्रसंग आला. पहिल्यांदा शाळेतली मुलं म्हणून आम्ही अप्पांना काम करताना पाहिलं. फादर लेदरली आणि रेव्हरन्ट रे या दोन फार प्रसिद्ध व्यक्ती होत्या. संत पुरुष होते. ख्रिश्चन होते. या नात्याने ख्रिश्चन धर्माचा प्रसार करणं हे त्यांचं कामही होतं. तरीसुद्धा ग्रामीण विकासाचं काम करण्यामध्ये त्याची कुठे अडचण येत नव्हती. अप्पा सांगायचे की, 'समजा आपले कुणाशी ९९% मतभेद आहेत आणि एकच टक्का आपलं मत जुळतंय तर तेवढ्या एक टक्क्यापुरतं एकत्र काम करू.' म्हणजे कशी मनोवृत्ती घडवायची तर केवळ मतभेदांच्याचबद्दल भांडण करत बसून हातून काहीच घडायचं नाही यापेक्षा 'चला आपलं जुळतं कुठे त्यासाठी आपण एकत्रपणे काम करू' या सूत्राचं नाव We want to build bridge across different denominations. तर हे पूल बांधण्याचं काम म्हणजे संघटित करण्याचं व्यापक दृष्टी तयार करण्याचं काम! असे करताना आणखीन एक विचित्र समीकरण

आम्ही शिकलो. ते तर फारच महत्त्वाचं आहे कारण, नाही तर आपण सगळे भारतीय आणि मराठी माणसंसुध्दा एकांडे शिलेदार मानले जातो. आम्ही हे सूत्र शिकलो आणि इथे या गणिताचा विचित्रपणा आणखीनच स्पष्ट होईल.

one is equal to zero but two is greater than two (एक बरोबर शून्य पण दोन बरोबर दोन पेक्षा कितीतरी अधिक!) प्रारंभी अप्पा म्हणत असत "two is equal to infinity" नंतर त्यांनी ते समीकरण थोडं दुरुस्त केलं Two is greater than two Am{U Three is equal to infinity.'

"One is equal to zero' Two is greater than two' "'Three is infinity' हे काय विचित्र गणित आहे बरं? एकटा-दुकटा माणूस भले कितीही कर्तृत्ववान, बुद्धिमान, प्रचंड आवाक्याचा असो, तो म्हणजे एक शून्य आहे. पण आम्ही हातात हात घेतले आणि एकत्र आलो, आम्ही दोन व्यक्तींनी बरोबर काम करायचं ठरवलं तर काय होतं? जी शक्ती तयार होते ती दोनपेक्षा जास्त असते. आमच्या शक्तीची बेरीज होते. आमच्या शक्तीचा गुणाकार होतो. आणि तीन माणसं जर एकत्र येऊ शकली तर is equal to infinity मग कर्तृत्वाला आकाशाचीच मर्यादा आहे. Three is equal to infinity. आपण भारतीयांच्याबद्दल अत्यंत दुःखद गोष्ट आजसुध्दा ऐकतो. अनेकजण म्हणतात की एक भारतीय, एक अमेरिकन, एक जर्मन व

एक जपानी माणूस असेल तर त्यामध्ये भारतीय माणूस सरस ठरेल. आजसुध्दा जगभराचा हा अनुभव आहे. पण दोन भारतीय, दोन अमेरिकन, दोन जर्मन, दोन जपानी तर मग आम्ही समान पातळीला येतो. आमचं कर्तृत्व बरोबरचं ठरतं. पण तीन, चार, पाच, दहा असे एकत्र आले की दहा जपानी, दहा अमेरिकन, दहा जर्मन, दहा ज्यू, दहा भारतीयांना कुठल्याकुठे भिरकावून देतात कारण ते जेव्हा दहा जर्मन, जपानी, अमेरिकन, ज्यू एकत्र येतात तेव्हा ते आपल्या कर्तृत्वाची बेरीज करतात, आपल्या कर्तृत्वाचा गुणाकार करतात पण आम्ही मात्र जाती, धर्म, पंथ, नाना भाषांचे भेद अशांच्या पायी एकमेकांचे पाय ओढण्याचे खेळ खेळत राहातो. सगळे मिळून आमच्या कर्तृत्वाचा विचका करून ठेवतो!

आम्ही एक छोटी गोष्ट ऐकली ती आजही मनामध्ये रुतून बसलेली असते. समुद्र किनाऱ्यावर कोळी मासे आणि खेकडे पकडत असतो. एक माणूस जाऊन तो काय करतोय ते पाहातो तर हा कोळी मासा सापडला की तो एका टोपलीमध्ये टाकायचा आणि टोपली झाकून घ्यायचा. पण खेकडा सापडला की तो मात्र उघड्या टोपलीत टाकायचा. हा माणूस त्या कोळ्याला विचारतो, 'तू असं का करतोस?' तो म्हणतो, 'माशांचं काय, मासा टोपलीत टाकल्या टाकल्या मरत नाही, तो तडफडत असतो. उड्या मारत असतो. पुन्हा पाण्यात पडायचा प्रयत्न करतो आणि असा

जो प्रयत्न करत असतो त्या एका माशाला टोपलीतले इतर मासे मदत करतात. त्यामुळे काही मासे निसटून पुन्हा पाण्यामध्ये जातात. याच्याऐवजी खेकड्यांच्या टोपलीमध्ये एक खेकडा वर जायला लागला तर इतर चार खेकडे त्याचा पाय खाली खेचतात. त्यामुळे काळजी नाही.

भारतीय माणूस किंवा मराठी माणूस म्हणून मला अनेकदा ह्याचं दुःख वाटतं की आपण खेकड्यांसारखे झालो आहोत का काय? आम्ही तर वर जाणारच नाही पण

तुम्हाला पण वर जाऊ देणार नाही. असं जर आपल्याला वर जायचं असेल, आपल्याला या देश प्रश्नांवर मात करायची असेल तर ही चुकलेली गणितं घेऊन काम करायला हवं आहे. अशी शेकडो, हजारो माणसं उभी राहायला हवी आहेत की जे हे आदर्शवादी, हे अव्यवहारी अशा शिष्या खायला तयार होतील. यातूनच उद्याचा वैभवसंपन्न भारत निर्माण होणार आहे. अशी ही चुकलेल्या गणितांची साठा उत्तराची कहाणी, पाच सूत्र आणि समीकरणे यामध्ये सकल संपूर्णम्!

***

● सर्वात मोठा शोध! ●

मायकेल फॅरेडे ह्या थोर शास्त्रज्ञाचे नाव आपणा सर्वांना माहीत आहेच. तरुण फॅरेडे एका पुस्तकाच्या दुकानात नोकरी करत होता. शास्त्रीय पुस्तकं वाचणाऱ्या या मुलाला दुकानात नेहमी येणाऱ्या प्रसिध्द शास्त्रज्ञ डेव्ही यांनी पारखले व स्वतःच्या प्रयोगशाळेत कामासाठी घेतले. पारंपरिक शिक्षणसुध्दा न घेतलेले फॅरेडे आपल्या प्रज्ञा व प्रतिभेच्या जारोवर अनेक महत्त्वाचे शोध लावू शकले. त्यांचे गुरु डेव्ही या महान शास्त्रज्ञाला त्यांच्या एका चाहत्याने प्रश्न केला, 'तुमचा सर्वात मोठा शोध कोणता?' ते उद्गारले, 'फॅरेडे हाच माझा सर्वात मोठा शोध!' अभ्यासेतर अनेक शास्त्रे अथवा

● धडपडणारे प्रबोधक ●

बाहेरील विविध स्पर्धांमध्ये काही विशेष यश मिळविले असेल तर सभासदांनी ते आवर्जून त्यांच्या सर्व तपशीलांसह आम्हाला कळवावे. आपापल्याला भागात काही सामूहिक उपक्रमांमध्ये आपण सहभागी होत असल्यास स्वतः पुढाकार घेऊन काही उपक्रम राबवत असल्यास त्या संबंधीही जरूर कळवावे. यशाशक्य, त्याचा उल्लेख प्रबोधनच्या अंकात केला जाईल.

हे मासिक 'ज्ञान प्रबोधिनी' या संस्थेच्या मालकीचे असून सौर ८ मार्गशीर्ष शके १९९६ (२९ नोव्हें. १९९४) या दिवशी प्रभात प्रिंटिंग प्रेस, येथे छापून ज्ञान प्रबोधिनी, पुणे, येथून प्रसिध्द केले आहे.

‘छात्र प्रबोधन’ ची कार्यालये

● स्थानिक नावनोंदणी कार्यालये ●

निगडी	: ज्ञान प्रबोधिनी नवनगर विद्यालय, पेठ क्र. २५, निगडी ८४३८०
सोलापूर	: प्रबोधिनी बालविकास मंदिर, डफरीन चौक, सोलापूर २५७८२
सातारा	: श्री. सुषमा हाडप, साकेत, एल.आय.सी. कॉलनी, सातारा ३१००२
सांगली	: श्री. शैलेंद्र केळकर, ६९२, गावभाग, खाडिलकर गल्ली, सांगली
कोल्हापूर	: डॉ. शुभांगी कुलकर्णी (सोलापूरकर), आशीर्वाद हॉस्पिटल, बिनखांदी गणेश मंदिराजवळ, कोल्हापूर २१५३४
नाशिक	: सौ. सुषमा देशपांडे, ११-१२ सरदार हौ. सौसा., शरणपूर रोड, पोस्ट कॉलनीसमोर, नाशिक ७१०७०
ठाणे	: डॉ. अजित वातार, अहिल्या सोसा., घंटाळी रोड, घंटाळी मंदिराजवळ, ठाणे (प.) ☎ ५३९१०८७
डोंबिवली	: श्री. दीपक वसंत नामजोशी, १३ कौस्तुभ, सह. संस्था, सावरकर पथ, डोंबिवली, (पू)
रत्नागिरी	: कु. नीता अ. श्रीखंडे, २९२३, जोशीवाडा, नवी मुंबई रस्ता, रत्नागिरी ☎ २२४८७.
धुळे	: सौ. उषा पाठक, धुळे अर्बन बँक, गरूडबाग, धुळे ☎ २३४८७
चाळीसगाव	: कु. प्रणव महाजन, दिलीप गॅस एजन्सीजवळ, स्टेशन रोड, चाळीसगाव ☎ २४६२
लातूर	: सौ. रजनी वैद्य, रूपाली, अंबाजोगाई रोड, एस. टी. वर्कशॉपसमोर, लातूर ☎ ४२५२८
परभणी	: श्री. दिलीप राके, ‘पारस’ नाथनगर, परभणी किंवा बाल विद्यामंदिर, परभणी.

या कार्यालयांमध्ये मासिकाची वर्गणी भरून सभासद होता येईल. ज्ञान प्रबोधिनी व छात्र प्रबोधन द्वारा प्रकाशित विविध पुस्तके या कार्यालयांमध्ये विक्रीसाठी उपलब्ध आहेत. छात्र प्रबोधनसाठी आपले लेखनसाहित्य या केंद्रांवर आपण हस्ते देऊ शकाल. तेथून ते पुण्याला पाठविले जाईल. छात्र प्रबोधन द्वारा आयोजित मेळावे स्थानिक कार्यक्रमांसंबंधीची माहिती या कार्यालयांमध्ये मिळेल.

मुख्य प्रकाशने

- १) असे घटते सुंदर अक्षर - रु. ७/-
- २) वाचलेच पाहिजे असे काही - रु. १५/-
(२० वाचनीय पुस्तकांचा परिचय)
- ३) छंद आकाश दर्शनाचा - रु. १०/-
- ४) वेध यशाचा - रु. ५०/-
(अभ्यास कसा करावा याचे मार्गदर्शन)
- ५) प्रबोधन गीते ध्वनिफ्रीत - रु. ५०/-
- ६) व्यक्तिविकासासाठी विद्यात्रत - रु. ६०/-
(सर्वांगीण विकसनासंबंधी सविस्तर मांडणी)

आवाहन

मुंबई, अहमदनगर, औरंगाबाद, जळगाव, बीड, उस्मानाबाद, रायगड व सिंधुदुर्ग या ठिकाणी ‘छात्र प्रबोधन’ ची स्थानिक कार्यालये सुरू करण्याची इच्छा आहे यासाठी त्या त्या ठिकाणच्या इच्छुक व्यक्तींनी ‘छात्र प्रबोधन’ पुणे येथे संपर्क साधावा. या संबंधी पत्रात उल्लेख असावा.

स्पर्धा १) तुम्हीच संपादक व्हा ! : ८ पानी हस्तलिखित अंक तुम्ही विद्यार्थ्यांनी तयार करायचा आहे. अंकात विषयांची विविधता तर हवीच पण चित्र, आकर्षक मांडणी, यांनाही महत्त्व आहे. आणि विशेष म्हणजे हे सर्व लिखाण तुम्ही केलेले, तुमचं स्वतःचं असायला हवं. ४-५ जणांच्या गटाने मिळून शिक्षकांच्या मार्गदर्शनाखाली जरूर असे ८ पानांचे हस्तलिखित ३१ डिसेंबरपूर्वी आमच्याकडे पाठवा. स्पर्धेचे अधिक तपशील दीपावली विशेषांक तपान ८ वर दिले आहेत.

२) दीर्घकथेची सुरुवात लिहा : माघ महिन्यापासून आपण एका दीर्घकथेला प्रारंभ करू इच्छितो. ही कथा क्रमशः असेल. ती पूर्णतः मुलामुलींनी लिहिलेली असेल. या दीर्घकथेचा प्रारंभ तुम्हीच लिहावयाचा आहे. तुम्हाला सूचित असलेल्या कोणत्याही कथेचा पहिला भाग तुम्ही लिहून पाठवायचा (पूर्ण कथा नाही) दीर्घकथेची ही सुरुवात असेल. सभासदांनी तो भाग वाचून त्यापुढे ती कथा चालवायची आहे. कथेच्या पहिल्या भागाला अनुरूप पुढचा भाग लिहून पाठवायचा आहे. अशा पद्धतीने ही दीर्घकथा चालू राहील. आलेल्या प्रतिसादातून योग्य निवड करून निवड झालेल्या विद्यार्थ्यांना २० रुपयांपर्यंतचे पुस्तक भेट म्हणून पाठविले जाईल. तुमच्या कल्पनाशक्तीला वाव द्या आणि २५ डिसेंबरपर्यंत कथेची सुरुवात सुमारे ४०० शब्दांपर्यंत लिहून पाठवा.

कार्यक्रम १) मेळावे : डिसेंबर महिन्यात सातारा, सांगली, कोल्हापूर, सोलापूर, लातूर, परभणी व धुळे येथे मेळावे होतील. मेळाव्याचे ठिकाण, दिवस-खेळ, सर्वसाधारण कार्यक्रम इ. संबंधीचे तपशील आपापल्या शाळांमध्ये अथवा स्थानिक कार्यालयात कळतील. उर्वरित ठिकाणी जानेवारी-फेब्रुवारी मध्ये मेळावे होतील.

२) ग्रंथालय प्रारंभ : डिसेंबरमध्ये धुळे येथे सुमारे २०० पुस्तकांचे ग्रंथालय सुरू होत आहे. धुळ्यातील सभासदांनी अवश्य ग्रंथालयाचे सभासद व्हावे.

३) १०० दिवसांची शाळा : मांजरी येथील उसतोडी कामगारांच्या मुलामुलींसाठी, तर पडसरे येथे आदिवासी मुलामुलींसाठी १०० दिवसांची शाळा ज्ञान प्रबोधिनीच्या प्रचिती नावाच्या महाविद्यालयीन युवक युवतीतर्फे चालविली जाते. यामध्ये ३ ते ४ दिवस शिकविण्यासाठी ८ वी, ९ वी मधील मुले-मुलीही जात असतात. आपल्यापैकी कोणाला या योजनेनुसार शिकवायला जाण्याची इच्छा असेल तर जरूर 'छात्र प्रबोधन'च्या कार्यालयात संपर्क साधावा. दिवस, खेळ, खर्च, साहित्य, कसे जायचे, इ. संबंधीचे तपशील कार्यालयात कळतील. प्राथमिक शिक्षणाचा हक्क आपल्या छोट्या बहीण-भावंडांना मिळवून देऊयात !

४) चला पुस्तक लिहू या : 'वाचलेच पाहिजे असे काही' या पुस्तकाचा भाग १ यापूर्वीच प्रकाशित झाला आहे. किशोरवयात विविधांगी वाचन व्हावे यासाठी वेगवेगळ्या प्रकारच्या २० पुस्तकांचा परिचय या पुस्तकात आपण करून दिला होता. याचा दुसरा भाग पूर्णतः मुलामुलींनी लिहावा अशी अपेक्षा आहे. आपल्यापैकी ज्यांना या पुस्तकामध्ये आपणही लिहावे असे वाटते त्यांनी आवर्जून १८ डिसेंबरला रविवारी, सकाळी ९.०० वाजता ज्ञान प्रबोधिनी, पुणे येथे जमावे. व्याख्याने, पुस्तक परिचय कसा लिहावा यासंबंधी मार्गदर्शन करायचा आहे. २-३ रविवार मिळून हे पुस्तक परिचय लेखनाचे काम पूर्ण करायचे आहे. पुण्यातील जास्तीत जास्त सभासदांनी लेखक होण्याच्या ह्या संधीचा अवश्य लाभ घ्यावा.

स्मरण दीपावली विशेषांक घेऊन जाण्यासंबंधी ह्या वर्षीच्या म्हणजे ३ च्या वर्षाच्या तिसऱ्या अंकात जाहीर केल्याप्रमाणे सभासदांनी दीपावली विशेषांक स्थानिक कार्यालयांमधून घेऊन जाणे अपेक्षित आहे. त्यानुसार अजूनही ज्यांनी दीपावली विशेषांक घेतला नसेल त्यांनी लवकरात लवकर पावती अथवा हा अंक दाखवून दीपावली विशेषांक समक्ष येऊन घ्यावे.

कुणी कुणासंग भांडायचं नाय . . .

सारखी लायकी नको बडायकी
कुणी कुणासंग भांडायचं नाय
गावकीत आमच्या ठरलंच हाय!

जमीन जुमला अन् गोठघातली गाय
कर्ज पाण्यापायी इकायची नाय!
मौजेत सुब्बा दारूची बाटली
आल्यागेल्यासंग प्यायाची नाय।।१।।

वितुरखुमाईच्या भक्तिशिवाय
गाऊन डोलून त्या भजनात काय!
भजनात एक अन् बागण्यात एक
अतं बड्याचं गाडव बनायचं नाय।।३।।

चोरी चहाडी नि वंगळ पाप
शिकवू कुणाला नका मायबाप
भलं असावं भलं दितावं
तमाशा जगाला दावायचा नाय।।२।।

गावोगावी खेळ सुरूच हाय
तालमी बिगर गाव शोभायचं नाय।
आपुल्याच गावात नांदायचं धाटात
भिऊनशान आता भागायचं नाय।।४।।

● संपर्क पत्ता ●

संपादक, छात्र प्रबोधन,
ज्ञान प्रबोधिनी,

५१०, सदाशिव पेठ, पुणे 411 030.

मुक्ताच बदललेल्ल नवीन दूरध्वनी क्रमांक

☎ ४७७६९१

कार्यालयाची वेळ : स. १० ते १२,

संघ्या. ५ ते ७.

वार्षिक वर्गणी : रुपये ६०/- फक्त.

प्रकाशन दिनांक : शीर ८ मार्गशीर्ष, वक्रे १९१९

२९ नोवेंबर, १९९४.